

OTDK-DOLGOZAT

Gábora Bernadett

BA

2013

BIBLIA A GAZDASÁGBAN, GAZDÁLKODÁS A BIBLIA SZERINT

**BIBLE IN THE ECONOMY, ECONOMICS ACCORDING TO THE
BIBLE**

Gábora Bernadett

Kézirat lezárva: 2012. május 15.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	1
1. BIBLIA A GAZDASÁGBAN.....	3
1.1. AZ ETIKA TÉRVESZTÉSE A GAZDASÁGBAN.....	3
1.2. AZ OBJEKTÍV IGAZSÁGOSSÁG MARGÓJÁRA.....	5
1.3. A VALLÁSTÓL MENTES SZABADSÁG GAZDASÁGTANA	9
2. GAZDÁLKODÁS A BIBLIA SZERINT	12
2.1. ANYAGIAKHOZ VALÓ VISZONYULÁS	13
2.2. A VÁLLALATI FELELŐSSÉGRŐL ÁLTALÁNOSÁGBAN.....	16
2.3. ÖKOLÓGIAI SZFÉRA: A TERMÉSZET VÉDELMEBEN	19
2.4. TÁRSADALMI SZFÉRA: A SZERETET GAZDASÁGTANA	21
2.5. GAZDASÁGI SZFÉRA: EGY SZABADABB TÁRSADALOMÉRT	27
ZÁRSZÓ.....	31
IRODALOMJEGYZÉK.....	34

BEVEZETÉS

Napjaink uralkodó közgazdasági iskoláit (monetarizmus, racionális várakozások elmélete, új neoklasszikus szintézis stb.) némelyek a piaci fundamentalizmus képviselőiként emlegetik. Jogosnak tűnik a kifejezés használata, tekintettel arra, hogy ez utóbbi a gazdasági rend alapjául az önállóan megvalósuló piaci mechanizmusokat igyekszik tenni. Érvelésükben a kereslet és a kínálat *laissez faire laissez passer* elvű folyamatai az igazságos gazdasági-társadalmi rend megteremtését, végső soron a jólét növelését teszik lehetővé. Ezen elméletek korai forrásaként Adam Smith-t illik megjelölni, ám – megítélésem szerint –, a történelmi hagyományokhoz szorosan kötődő klasszikus közgazdász aligha adná fenntartások nélkül áldását „követőire”. A gazdasági kérdéseket etikai nézőpontból tárgyaló Smith ugyanis a gazdálkodást erkölcsbe ágyazottan képzelte megvalósítani. Nem is lehetett ez másképp, hisz a korabeli ideológia és emberkép távol állt a modern egoista – Smith utáni – koncepcióktól. A morális alapokon nyugvó gazdálkodás azonban a „*homo oeconomicus*”-ok abszolutizálásával néhány évtized leforgása alatt – de napjainkig bizonyosan – egy „rideg” kapitalizmust szült. Egy olyan kapitalizmust, melyben a haszonszerzés az értékteremtés fölé emelkedett és a tőke másodlagossá tette az emberi munkát és magát az embert.

Bár lehetséges, hogy kezdő soraimból úgy tűnik, mintha a kapitalizmus ellen kardoskodnék, mégis azt kell mondanom, hogy az eddigi történelemben nem látok ennél „eredményesebb” gazdasági rendszert. A XVIII. század végén némiképp megvalósulni látszó demokratikus kapitalizmus eszméje, mely a protestáns ethosznak és az akkumulációs lavina beindulásának egyaránt köszönhető, realista módon dolgozott egy élhetőbb világ megteremtésén. Például a korai kvéker cégek igyekeztek visszatérni az újra-felfedezett bibliai igazságokhoz, mellyel hozzájárultak a kapitalizmus erkölcsi alapjainak kidolgozásához. Üzleti politikájukban kulcsszerepet kapott a vállalatok pénzügyi korrektsége, alkalmazottakkal szembeni baráti bánásmód, termékeik garantált minősége. Mozgalmuk későbbi erkölcsi kiüresedését pontosan írja le M. Novak: „Ha a demokratikus kapitalizmusban élők elvesztik szem elől a rendszer erkölcsi alapjait, az a morál hanyatlásához fog vezetni. Az erkölcsi tudatlanság erkölcsi bénultságot okoz. A szükséges reformok meg sem kísérelhetők, ha az egyének tudatából kivesztek a rendszer ideáljai.” (1994:376)

Gazdasági rendszerünk anomáliái mellett kétségtelenül szükségessé válnak bizonyos újítások, melyek helyes diagnózis és szemléletmód mellett oldhatják meg a problémákat.

Dolgozatomban ezért a sokak által hangoztatott keresztény gyökereink valós tanításait járom körbe, a bibliai elvek „gazdaságos” voltának bizonyításával. A Szentírás adekvát válaszainak megvalósítása ugyan nagy kihívást jelenthet századunkban, a vallási és etikai bázis nélkül viszont rendszerünk visszatartthatatlan összeomlását kell végignéznünk, ahogy a fa is kidől, ha megfosztják gyökerétől.

Az etika tudományterületéről leváló közgazdaságtan emberképe ennek megfelelően csakis homo moralis lehet, semmiképp sem egy homo oeconomicus (vagyis önértékeit szolgáló gazdálkodó). Dolgozatom során kitérek az etika és a gazdaságtan kapcsolatára, különös hangsúlyt adva a transzcendenciáról való leválás következményeinek. A kapitalizmus ideológiai háttere, erkölcsi alapjai után kutatva a kereszténység gazdasági tanítását igyekszem megvilágítani, különös tekintettel arra a tényre, hogy gazdálkodásunkat bizonyos fokig a protestáns etika hívta életre. Zsidó és keresztény hagyomány szerint is a Biblia az élet minden kérdésére adekvát választ nyújt, melyeket igyekszem lehetőségeim szerint bemutatni. A későbbiekben a bibliai elvek alkalmazhatóságára, sőt gazdaságosságára is kitérek, hiszen nem kívánok utópiát kergetni. Így foglalkozom az Írások anyagi élethez való viszonyulásával, gazdálkodási felfogásával, a termelési erőforrások megítélésével és a vállalatok felelősségének kérdésével. A kereszténység realista álláspontjának megértését helyenként rövidebb teológiai kitérők segítik, melyek rávilágítanak egyes közgazdasági kérdések hátterére is.

1. BIBLIA A GAZDASÁGBAN

Korunk gazdasága szülte anomáliákat látva minden (leendő) közgazdásznak át kell gondolnia a szükséges változtatások körét. Mindezt lehetetlennek tartom a gazdaságtörténet beható tanulmányozása nélkül. Ahogy Amartya Sen életművéből tudhatjuk, a közgazdaságtan elsődlegesen társadalomtudomány, így nem szorítkozhatunk kizárólag matematikai formulák alkalmazására. A következőekben a közgazdaságtan szokásos racionális szemléletét megtörve a társadalomtudomány etikai vonalára irányítom a figyelmet.

1.1. AZ ETIKA TÉRVESZTÉSE A GAZDASÁGBAN

1705-ben a közgazdaságtan jövőjét alapvetően meghatározó mű került kiadásra. Szerzője, B. Mandeville hasonló „kinyilatkoztatásokat” öntött papírlapra, mint N. Machiavelli a politika területén. Azóta mindannyian kisebb-nagyobb meggyőződéssel valljuk – vagy legalábbis vallottuk – hogy a cél szentesíti az eszközt. Avagy „A méhek meséjének” konklúziójaként, a magánbűnök szülik a közjót. Ismerős teóriák, melyek áthatják világnézetünket, sokszor alapot szolgáltatva a politikusok, a közgazdászok, a vállalkozók vagy saját cselekedeteink számára. A TÁRKI 2009-es felmérése szerint sok magyar ember úgy véli, hogy a meggazdagodáshoz szükség van a szabályok és normák áthágására (Páthy-Dencső, 2009). Ugyanez a kutatás kimutatta, hogy a lakosság négyötöde szerint becsületes és tisztességes úton nem lehet meggazdagodni. Ezért is látom időszerűnek Mandeville gondolatainak újbóli megidézését.

A méhek meséjének szereplői egy méhkasban éltek boldog életüket. Egyes méhek mások kizsákmányolása árán gazdagodtak meg, igazságtalanságok sorát elkövetve. Ez mégsem veszélyeztette a méhek boldogságát, hisz a gazdagok fényűző élete sok hasznot hozott szegényebb társaik számára is, mivel munkalehetőséget kínált. (A londoni tűzvész például sok embernek adott kenyeret az újjáépítés során). Ezzel szemben, amikor a szegény páriák jobb erkölcsért kiáltottak, Zeusz közbelépett és megszüntette a bűnöket. A következmény fokozatosan gyengülő társadalom volt. Az író a következőképpen vonja le a tanulságot:

„Így a bűn a jólét alapja
ha korlátját törvény kiszabja.
Igen, ha nagyság kell a népnek,
az államban szükség a vétek,

mint az éhség kell az evéshez.
Pusztá erénytől nem virágzik
föl egy nemzet; s ki visszavágyik
az aranykorba, kész-e vajon
élni becsületben – de makkon?” (Mandville, 1996:21-22)

Ezt a konklúziót leginkább Goethe Mephisto-jának hitvallásával lehet összeegyeztetni: „az erő vagyok, mely a rosszat akarja, s a jót teszi”. Mandeville paradoxonja szerint tehát a kifejezetten erkölcstelen motívumok is pozitív mellékhatással járnak, míg a jóra való törekvést haszontalannak minősíti azáltal, hogy az így is, úgy is létrejön a rossz szándék következtében. *Tényleg így gondolkozunk?* Olyan ez, mintha a piacon egy „láthatatlan kéz” mozgásának következményeként kimondható lenne, hogy a jó olyan tett mellékhatása, amelynek elkövetője egyáltalán nem kívánt ezzel jót tenni. Gondolatmenetét folytatva az a szándék, mely közvetlenül jócselekedetekre irányul, gazdaságilag nemkívánatos, mert rossz mellékhatások követik. A rossz jót szül, a jó pedig rosszat (Kosłowski, 1991). Ez éppen ellentétes tétel Arisztotelész vagy a Biblia felfogásával. Előbbi szerint ugyanis törekednünk kell a jóra, mert a jóra való irányultság jót okoz. A Biblia szavait idézve pedig „Nem teremhet jó fa rossz gyümölcsöt; romlott fa sem teremhet jó gyümölcsöt”. [Mt 7,18] Lukács pedig így fogalmaz: „A jó ember az ő szívének jó kincséből hoz elő jót; és a gonosz ember az ő szívének gonosz kincséből hoz elő gonoszt: mert a szívnek teljességéből szól az ő szája.” [Lk 6,45]

Melyik álláspont a meggyőzőbb? Fogadjuk el Mandeville magyarázatait, ami teljesen kiszorítaná az etikát a piaczgazdaságból? J. M. Keynes megtette, amikor így írt: „Még legalább száz évig el kell hitelnünk magunkkal és mindenkivel, hogy ami jó, az gonosz, és ami gonosz, az jó, mert a gonosz hasznos, és a jó nem az. A kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás legyenek még egy kis ideig az isteneink. Mert csak ők vezethetnek ki bennünket a gazdasági szükség alagútjából a napvilágra.” (Schumacher, 1991:22). Keynes szerint tehát még nem jött el az ideje a helyes értékítéletnek, s inkább a következmények, mintsem motivációk alapján ítélkezzünk. Bár Keynes gondolatai sem fogadhatók el, az élesebb kritikát inkább a jelenleg uralkodó közgazdasági álláspontra tartogatnám. Keynes szükségszerű rosszként állította be az erkölcs ösvényéről való letérést – ahova újra vissza kellene térnünk a meggazdagodás után –, követői úgy tűnik e tekintetben még radikálisabbak. Ők már nem is foglalkoznak a morális normákhoz való visszatéréssel. Barócsit idézve: „mára az ideális gazdasági szereplő (legalábbis a uralkodó közgazdaságtan szerint) utilitarista,

racionalista és individualisztikus álláspontot képvisel. Egy ilyen rendszerben pedig szinte kívánatos, hogy a gazdaság minden elemét (a természet által létrehozott javakat, szolgáltatásokat is) az élettelen világ vagy a gépek mintájára kezeljük, hiszen így minden erkölcsi fenntartás nélkül kifoszthatók.” (Barócsi – Somogyi, 2005:88). Ha így gondolkodunk, szükségszerűen az erkölcsi értékítélet helyett inkább a haszonelvűség mellett voksolunk, hiszen tézisünk szerint ez el fogja hozni a megígért gazdagságot és boldogságot, s ha ez megvan, az már önmagában mindenki számára örömet okoz. Ezt az utat választva bizonyosan nem fogunk bele meddőnek tűnő etikai kérdések megvitatásába.

Engedtessek meg nekem, hogy mégis egy másik utat válasszak. Aligha szabad „kivárni” azt a bizonyos száz évet, amit Keynes szükségszerűnek vélt a gazdasági siker eléréséhez. Az elmúlt 60-70 év tapasztalatai elégségesek ahhoz, hogy átgondoljuk mondatainak igazság- és bölcsességtartalmát. Schumacher szerint „az az állítás, hogy ’a gonosz hasznos, és a jó nem az’, a bölcsesség szöges ellentéte. Az a reménykedés, hogy a jóság és az erény keresését elhalaszthatjuk addig, amikor már elértük az egyetemes jólétet, és hogy a gazdagság egyoldalú hajszolása révén meghonosíthatjuk a békét a földön anélkül, hogy szellemi és erkölcsi kérdéseken törnénk a fejünket – valótlan, tudománytalan és ésszerűtlen reménykedés.” (1991:31). Éppen ezért törekszem tekintetemet az uralkodó közgazdaságtan anyagi motivációjáról egy annál eredetibb, lételméletileg megalapozottabb megfontolás felé fordítani.

1.2. AZ OBJEKTÍV IGAZSÁGOSSÁG MARGÓJÁRA

„legyen a ti beszédetek: Igen-igen, nem-nem”

[Mt 3,37]

Miközben igyekeztem bebizonyítani az erkölcsi igazságok figyelembevételének fontosságát, rájöttem, hogy annak abszolútumát is erősítenem kell. Hiszen felmerülhet a kérdés, hogy van-e egyáltalán jó és rossz? Ki döntsön e felett? Megtudja-e tenni azt önmagában az ember? Korábbi állításaim „gyökerkezelésére” következzen az alábbi gondolatmenet.

Jelen korunkban sokan megkérdőjelezik az erkölcsi igazságok létezését. Gyakran hallhatjuk, hogy emberek a saját lelkiismeretükre hivatkozva¹ hágják át a normákat vagy

¹ Ez az elit körében is elterjedt nézet Nietzsche humanista gondolataiban is visszaköszön, melyekben az etikai szabályok eltörlése mellett érvel (Friedrich Nietzsche (1886.): *Túl Jón és Rosszon*. Raabe Kiadó,

szkeptikusan állítják, hogy ezek a törvényszerűségek relatívak és szituációtól, helyzettől függőek. Ez a meggyőződés vitte félre sok történelmi személyiség, katonai vezető vagy diktátor életét, társadalmi vagy etnikai tragédiákat eredményezve. Korunk liberális szellemisége is jócskán ezt sugallja, melynek problematikájára W. Röpke is felhívta a figyelmet: „[fönnáll a veszély, hogy] a szabadelvű racionalistává lesz, aki nem ismeri el az objektív törvényeket, aki szabad, tetszőleges gondolkodásában mindent megkérdőjelez... Így jutunk el ahhoz a fajta 'toleranciához', amely már nem bölcs alázat, és mások ostobaságának nagylelkű eltűrése az igazság birtokában, hanem férfiatlan lagymatagság, örökösen ingadozó oportunizmus, cinikus kételkedés, és az igazság fölötti dekadens kétségbeesés.” (Röpke, 1996:130).

Az erkölcsi relativizmus táptalajául sokszor éppen azok az okfejtések szolgálnak, melyek igen komplex és eseti jelenségek etikai megítélését vizsgálják, mint az abortusz vagy az eutanázia kérdése. Ezek ténylegesen nehéz vizekre eveznek, s egy kicsit azt sugallják számunkra, hogy az etikának csupán ezekre a területekre kell koncentrálnia. Korunk problémájának egyik gyökerét éppen abban látom, hogy elfeledett igazságok porosodnak könyvespolcunkon a mindennapos, akár gazdasági életben felmerülő jelenségeket illetően. Jelen korunk etikai álláspontját Pálhegyi Ferenc pszichológus a következő tézisek segítségével foglalta össze: (1) mi, emberek döntjük el, hogy mi erkölcsös és mi erkölcstelen; (2) az ember csak saját magának tartozik felelőséggel (nincs tekintély az ember fölött = az ember a maga istene); (3) az erkölcs forrása is az ember – a mérce a kultúrában, a társadalomban, a többségi döntésben vagy a szituációban van (Pálhegyi, 2009). Ilyen állásfoglalás mellett azonban ténylegesen ellehetetlenül bármiféle norma alkalmazása, hisz mit csináljunk, hogyha egy szituációban két ember ellentétesen vélekedik és mindkettő szentül meg van győződve igazáról? Viszont ha saját lelkiismeretünk szerint döntünk, az már nem is moralitás, hanem szubjektív vélemény, mely a fehéret is feketének vagy legalábbis szürkének mondhatja. P. Kreeft mindezt így fogalmazza meg: „Abszolút érvényű morális törvények nélkül nem létezhetne erkölcs, hiszen éppen ezek követése jelenti az erkölcs definícióját: morális parancsnak engedelmeskedve teszünk meg valamit, nem pedig azért, mert éppen úgy tartja kedvünk, vagy mert ránk parancsolnak, vagy mert mindenki más is azt teszi, vagy mert szép az idő.” Majd később hozzáteszi: „Az abszolút morális

2000.) A lelkiismeret alapján hozott döntésekről a Biblia első lapjain is olvashatunk. Az Ádámtól Noéig tartó korszakot a teológusok lelkiismereti korszaknak nevezték el. Először ugyanis Isten meghagyta az embernek, hogy ne szabályok, hanem lelkiismeretük alapján hozzák meg döntéseiket. Ezért nem volt büntethető például Káin sem, testvérgyilkosságát követően. Az első, Noéval kötött szövetség után viszont törvények és szankciók rendeltettek az emberek megóvására a káros cselekedetektől.

törvény pedig csak Istentől származhat: ha ugyanis az egyén vagy a társadalom képezné a forrását, akkor nem lehetne abszolút érvényű, azaz mindentől (személyektől és helyzetektől) független. Ha nincs Isten, akkor nem létezhet erkölcs sem.” (Kreeft, 1990:40-41). Az erkölcsöt tehát nem választhatjuk el Istentől, mert akkor abszolútumával együtt belső természetétől szakítjuk el és kreálni önigazultsággá degradáljuk azt.

Az igazság objektivitásában tehát az is benne foglaltatik, hogy nem származtatható önmagától az embertől, s ennél fogva szükségszerű. „Minden, ami keletkezik, éppen keletkezése révén bizonyítja, hogy nem szükségszerű; mivel a szükségszerű az egyetlen, ami nem keletkezik, mert a szükségszerű van.” (Kierkegaard, 1997:99-100). Ennek alátámasztására, forrásának megvilágítására folytatnám érvelésemet. Mint ismeretes a kígyó azzal kísértette meg az első emberpárt, hogyha esznek a Jó és Gonosz tudásának fájáról, akkor olyanokká válnak, mint Isten – jónak és gonosznak felismerőivé. Lehetünk-e ebben olyan biztosak, ha magától a kígyótól származott az ígélet, akit máshelyen a Biblia hazugság atyjának nevez kezdetektől fogva? A kígyó Isten kinyilatkoztatását is megkérdőjelezte: „Csakugyan azt mondta az Isten, hogy a kertnek egy fájáról se egyetek?” – pedig csak egyetlen fa volt tiltva Ádámék előtt – majd Éva szavaira így folytatja: „bizony nem haltok meg” [1Móz 3,1.4]. Az ezt követő századok könyörtelen példáját mutatják annak, hogy mégsem minden úgy történt, ahogy azt a ravasz hüllő megjövendölte: az emberi életet determinálta a halál beköszönte. Ha ezekben a szavakban a kígyó szavahihetősége csúfosan megcáfolódott, miért gondoljuk, hogy józan eszünk alapján vagy akárcsak lelkiismeretünket követve, jogossá váltunk az erkölcsi ítélettelre? Pálhegyi röviden így foglalja össze az édenkerti tragédia következményeit: „az embernek a szíve romlott meg: saját magát emelte trónra a Teremtő helyett. Ettől kezdve nem volt számára valódi érték az Urat szolgálni (művelni és őrizni a Kertet, uralkodni Istent képviselve a természet felett). Az ember magához ragadta a döntést erkölcsi kérdésekben: mi jó és mi rossz, mi erkölcsös és mi erkölcstelen – ezt fejezi ki a jó és rossz tudásának fájáról szakított gyümölcs, mint jelkép. Ettől kezdve az Úr szolgálata és a környezet iránti felelősség helyébe a saját, közvetlen érdek került, egy szóval: az önzés.” (Pálhegyi, 2009). Az ember ítélőképességének, szíve állapotának függvényében helyesebbnek tartom, hogy egy rajtunk kívül álló, egyetemleges és örök mérce alapján ítéljük meg az élet részalmazaként a gazdasági jelenségeket.

P. Koslowski az emberek gazdasági döntésekben felmerülő etikai magatartásáról is írt. Művében nyomon követhetjük az etikai álláspontok gyakorlati megvalósulását, melynek szerinte három variánsa van.

I. Az első a „feltétel nélküli erkölcsösség”, melyben az egyén, függetlenül a társadalom viszonyulásától és a többi ember viselkedésétől, etikusan cselekszik. „Ebben az esetben az etikus magatartás gazdasági hasznosságának a felismerése motiválja gazdasági cselekvését.” (Kindler – Zsolnai, 1993:93).

II. Második lehetséges magatartásforma a „feltételhez kötött erkölcsösségből” fakad. Az így gondolkodó egyén, abban az esetben, amikor mindenki más – vagy legalábbis a többség – etikus magatartást követ, szintén betartja a normákat. Ha azonban úgy véli, ő az egyetlen becsületes ember és ezáltal kiszolgáltatottá vált, felhagy a normakövetéssel.

III. Az ezektől eltérő viszonyulást „mesterkelt erkölcsösség” definíciójával illette. A döntéshozó álláspontja szerint ideális esetben mindenki betartja az etikai szabályokat. Ilyen környezetben az egyén kiemelkedően jól érvényesülhet úgy is, ha ő egyedül kivonja magát a szabályok betartása alól.

A három közül következetesen etikus viselkedésnek csak az első mondható, így a másik két eshetőséget nem kívánom boncolgatni. Hogyha figyelmesen elolvassuk a feltétel nélküli erkölcsösség kritériumait, egy további szerteágazásra bukkanhatunk. Koslowski szavaiból arra következtethetünk, hogy az első eshetőségben az etikus döntések gazdasági hasznossága motiválja a gazdasági cselekvést. Tehát az a vállalat, amely felismerte az ebből származó hasznokat, vagyis a tranzakciós és társadalmi költségek csökkenésének nyilvánvalóan pozitív hatását (Zsolnai, 2001), viselkedhet kizárólag emiatt is erkölcsösen, nem csupán meggyőződés szerint, hanem egyszerű funkcionalitásból. Véleményem szerint azonban a pusztán üzleti érdek szerinti normakövetés nem nevezhető morális viselkedésnek, s valljuk be, ha a gyakorlatra tekintünk, az ilyen érdek-etika gyorsan a fent nevesített II. vagy III. csoportba csaphat át, hisz nincs szilárd alapja, ebből fakadóan ingatag – ki van téve a piaci „szélmozgásoknak”. Egyébként is az emberi jóhiszeműség és erkölcsi értékek kihasználása a dolgozók előtt is hamar kitudódhat és visszataszítóvá válhat, mely részük-ről dacos ellenszegülésbe torkollhat.

A társadalmi költségek csökkenése – és sok esetben a hasznok növekedése mellett – kijelenthető, hogy a közjó érdekében igencsak követendő az etikus magatartás. Ideális esetben tehát a társadalom minden tagja a morális szabályok betartására törekedne, ráadásul nem csupán időnként, hanem hosszútávon és következetesen. Ez az idea két nehézkesnek tűnő kritériumot követel meg az emberiségtől, miután az etikus magatartást már vonzónak találják. Az egyik, melyet már ismertettem, hogy az erkölcsösség az üzleti életben is feltétlen, kitartó, önmagában vett értéké váljon.

A másik feltétel pedig a III. pontban felmerülő, fogolydilemmákat elkerülendő, mindenkire kiterjedő moralitás. Az ember természetét ismerve azonban ez jelenleg korántsem megvalósítható elvárás, hiszen ehhez „tömeges szívcsere” szükségeltetne. Nem szándékozom utópiát kergetni, nem látom, hogy jelen korunkban bármely vallás is a társadalmi, gazdasági élet középpontjába kerülhetne. (Az iszlám világ esetenként talán ennek cáfolatát adja, más vonatkozásban viszont, például a mérhetetlen jövedelem különbözőségekre megkérdőjelezi ezt.) Ennek nincs itt az ideje, legalábbis a Madách Imre által is jól illusztrált középkori idea megdőlt, hasztalan lenne ezt kergetni. Ahogyan ezt a gyakorlat is alátámasztja, Isten országának igazságossága és méltányossága még nem terjedt ki az Univerzumra, a valódi értékek iránt elkötelezett egyének életében és környezetében azonban felfedezhetjük annak jeleit. Éppen ezt furcsállták és nehezményezték a tanítványok is, amikor Jézustól a politikai-gazdasági-katonai hatalom átvételére számítottak, de érzékelhető változást csak saját életükben tapasztaltak. Ady Endrével együtt tudjuk, hogy az Egész széttöredezése, az igazságok elfeledése súlyosan jellemzi világunkat. Egy egészséges világ, az evangélium üzenetét ismerve, csak a kis részek, az egyének megváltozásán és egységesedésén keresztül valósulhat meg.

1.3. A VALLÁSTÓL MENTES SZABADSÁG GAZDASÁGTANA

„Azok, akik megpróbálták eltörölni az isteneszmét, szégyenletes és tudományellenes munkát folytattak. Én az akkoriban divatos kételkedéssel léptem fel a felnőtt korba, és 30 év laboratóriumi munkájába kerültem, hogy meggyőződjem róla: pontosan azok csaptak be szándékosan, akiknek az lett volna a kötelességük, hogy megvilágosítsanak engem, legalább saját tudatlanságuk egyszerű elismerésével. Én erre a hitre a biológia és fizika ösvényeit kutatva jutottam el; meg vagyok győződve róla, hogy bármely gondolkodó tudós számára lehetetlen, hogy el ne jusson erre a következtetésre, hacsak nem tisztességtelen... Az ember és rendeltetése című utolsó könyvemben abban a mélységes meggyőződésben írtam, hogy korunkban a tudomány Isten nélkül lerombolja a világot.”

/Pierre Lecomte du Noüy

Bár nem érzek ellenállhatatlan késztetést arra, hogy az ókorból kezdjem mondandómat, egy Schumacher által idézett mondat mégis csak elgondolkodtatott. „A kicsi szép”-ben egy helyen így ír: „a modern materialista életvitel létrehívta a modern közgazdaságtant”. (1991:54). Úgy látom az a deista ideológia, mely A. Smith, de már Mandeville ide-

jében is létezett és igazából platóni, sztoikus és gnosztikus hagyományokból eredeztethető, helytelen útra sodorta a társadalmat, és az azt vizsgáló tudományokat, mint amilyen a közgazdaságtan is. Világfelfogásuk ugyanis nem csupán a Teremtőnek az általa létrehozott világba való későbbi beavatkozásait tagadta, hanem a Pierre Leconte du Roux által is említett szkepticizmus növekedésével az általa létrehozott rend és törvényszerűségek, morális igazságok létjogosultságát is megkérdőjelezte. A közgazdaságtanra mindez olyan hatással bírt, hogy az etika területén keletkező új tudományágat a fizikai és matematikai összefüggések szintjére degradálta. Tette mindezt akkor, amikor az emberi lét elemi kérdéseit és célszükségeit, mint a boldogság vagy a jólét nem gazdasági jellegű értékeit költség/haszon-számítások közé szorította. Ezzel a képtelen vállalkozással mérhetetlen dolgokat számszerűsített, árat képezve az eszközöknél magasabb rendű létezőknek. A történetek nagy veszélyét abban látom, hogy a pénzt ez által az újdonsült áruk fölé helyezi, hisz annak mértékétől függővé teszi a boldogságot. Bár megjegyzendő, hogy az a paradigma, mely szerint minél többet fogyasztunk, annál boldogabbak leszünk, több kutatás által értelmesen megcáfolódott. A nyugati kultúrák meggazdagodásával korántsem egyenes arányban nőtt az emberek boldogság és megelégedettség szintje. Félő, hogyha továbbra is ezt a mohóságon és irigységen alapuló növekedéshajszát folytatjuk, akkor nem az áhított boldogságot és szabadságot kapjuk majd kézhez (mint ahogy esetleg egy matematikai számítás alapján feltételeznénk).

Az Amerikai Egyesült Államok megalapítói olyan keresztények voltak, akik számára Istenbe vetett hitük nem teológiai értekezésekre korlátozódott, hanem bibliai életvitelt jelentett. Bíráik természetesen sok bűnt varrhatnak nyakukba, követ mégis csak akkor dobhatnának rájuk, ha működőképesebb, a Biblia alapvető elveivel összhangba hozható államot és gazdaságot tudtak volna kialakítani. Az alapítók nagyságát éppen abban látom, hogy például a középkori struktúrákkal szemben ténylegesen az Írásokra hagyatkoztak, dogmatikus elképzelések helyett. Így próbálták államukat a szabadság és becsületesség alapjaira helyezni. Az általuk életre hívott demokratikus kapitalizmus középpontjában meghagytak egy szentélyt a transzcendens számára, aki legtöbbjüknek az Ó- és Újszövetség azonos Istenét jelentette. Igaz a vallásszabadságot biztosítva ezt többnyire kimondatlanul hagyták, bár kétségkívül néhol megnevesítették. Az idők múlásával azonban a transzcendens helyét valami más kezdte betölteni, mely a képmásakat is determinálta: „felcserélték az ő dicsőségüket: ökörnek képével, amely fűvet eszik.”[Zsolt 106, 20] Az új amerikai álmod leginkább egy homokra építkező vállalkozáshoz hasonlítanám, melynek eszményképe a sikeres businessman lett, aki családja fogyasztását kívánja maximalizálni

stressz-terhelte éjjel-nappali küzdelmei között. Azt hiszem, nem alaptalanul feltételezzük, hogy az alapítók nem ebből a célból hagyták üresen a transzcendens helyét. J. Maritain kicsit megkésve, de legalább hangját felemelve minderről így írhatott: „Kezetekben fáklyával törtök előre az éjszakában egy cél felé, mely felé az emberiség is örömmel fog haladni; de ott hagyjátok őket a kísérleti megközelítések és a gyakorlati fogalmak ködébe burkolózva, egyetemes ideák nélkül, melyeknek hiányában nem képesek gondolatokat közölni egymással. A megfelelő ideológia hiányában a fáklya fénye sem lesz látható” (Novak, 1982:23). Az Újvilág problémáját abban látom, hogy a vallásszabadság biztosításának eredendően helyes célkitűzése helyett az idő múlásával sajnálatos módon egy vallástól mentes rendszert valósított meg.

M. Novakkal egyetértek a tekintetben, hogy a demokratikus kapitalizmus szellemének – ahogyan ő nevezi – éppen ez volt az újszerűsége, hogy benne a teológia nem eluralni, irányítani próbálta a világi rendszereket, hanem behálózni azt, egy felsőbb etika és morál alapjait vetve a politikai, gazdasági és igazságszolgáltatásbeli intézményeknek. Míg az Amerikai Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban ez részben megvalósult, addig a legtöbb úgynevezett keresztény országban az egyház hierarchikus szerepet próbált betölteni. Az az egyház, amely a középkorban pártolta és ezzel fellendítette a céhek létrejöttét, ugyanaz az egyház az Újvilág eszméivel már nem akart foglalkozni. A probléma úgy vélem akkor tört felszínre, amikor ezekben az országokban a kereszténység háttérbe húzódott, mintegy tudomást sem véve a formálódó új rendről, mely közben fokozatosan elszakadt a Biblia tanításától. Mindezek után elmondható, hogy a modern közgazdaságtan és a kapitalizmus gyökerei tehát olyan időkbe nyúlnak vissza, amikor az emberek világnézete jóval közelebb volt a Szentíráshoz, cáfolhatatlanul zsidó-keresztény kultúrkörben keletkeztek. Mindebből kifolyólag írásomban azt a kérdést vizsgálom, hogy milyen hatással van a keresztény etika a gazdaságra/gazdaságtanra illetve normatív megközelítésből miként módosulna a fennálló rendszer, ha alapjaiban a Biblia tanítása szerint megváltozna.

2. GAZDÁLKODÁS A BIBLIA SZERINT

Sokak számára megdöbbentő lehet ez a témaválasztás, mégis reménykedem, hogy a korábbi fejezetekben valamelyest rávilágíthattam az etikai és erkölcsi állásfoglalás fontosságára. A legelemibb és mélyreható tanítást e tekintetben úgy vélem a vallások közvetítik számunkra, melyek közül választásom most a kereszténység útmutatásaira esett. Felvetődhet az a kérdés, hogy miért nem a – több szerzőnél is megjelenő – buddhizmus gazdasági tanait helyezem előtérbe. Ez utóbbi kérdést némiképp megválaszoltak látom a korábban említett és sokak által a kapitalizmus és a kereszténység kapcsolatát leíró összefüggés alapján, most mégis kiegészítem érvelésemet. Mivel élesen elhatárolódom az első században keletkező és a tradicionális gondolkodásban rejtetten ma is ott lappangó markionizmus² tanításától, munkám során az Újszövetséget az Ószövetség kiteljesedéseként, az ott leírt próféciaák beigazolódásaként értelmezem.

Amellett, hogy megpróbálom hűen bemutatni a bibliai gazdasági elveket, mindenképp szeretnék a gyakorlati alkalmazás irányába is fordulni. A korunkban dívó haszonelvű látásmód írásomat elfogadhatatlannak tarthatná, ha csupán erkölcsi magaslatoakra mutatnék rá. Schumacher kissé cinikusan így írt erről: „Mondd azt a dologról, hogy erkölcstelen vagy csúf, hogy lélekölő vagy lealacsonyítja az embert, hogy veszélyezteti a világbékét vagy az eljövendő nemzedék jólétét – nos addig, amíg nem bizonyítottad be, hogy ’gazdaságtalan’, valójában nem kérdőjelezted meg a létezéshez, a növekedéshez, és a gyarapodáshoz való jogát.” (Schumacher, 1991:41) Ezen hiba kiküszöbölésére bizonyítanám, hogy a bibliai elvek nem csupán magasztosak, hanem alkalmazhatóak és gazdaságosak is egyben.

² Markión az i.sz. 2. században tevékenykedett Rómában. Antitézis című művében szakítani próbált a kereszténység zsidó gyökereivel és elutasította az Ószövetség tanítását. Ez utóbbiból Istent könyörtelennek láttatta, és különválasztotta az Újszövetség szerető, jóságos Istenétől. Így csupán egy általa megcsonkított, az eredetire nem is hasonlító Újtestamentumot fogadott el. Hamis tanításaira Pál és János apostol már nyolcvan évvel korábban, azok megszületése előtt felhívta a figyelmet.

2.1. ANYAGIAKHOZ VALÓ VISZONYULÁS

A keresztény hagyomány egyedülállósága a következőkben áll: középpontjaként és végcéljaként a feltámadást, Isten királyi uralmának eljövételét jelöli meg (Ruff, 2001) (ezért is meghatározó a deizmus megváltást allegorizáló felfogása és a valódi bibliai világnézet közti különbség). Jézus tanítványaihoz intézett szavait idézve „Isten országa köztetek van” [Lk 17,21]. Az eredeti kifejezés a Mindenható valóságos uralkodásáról beszél itt, amely más próféciák szerint a jövőben fog megvalósulni, mégis bizonyos szinten, egyesek életében már ebben a világkorszakban létrejön. A Mester tanításában hangsúlyozza, hogy ez a királyság jelenleg az alattvalók szívében és környezetében jöhet létre, amennyiben elfogadják a mennyei Bíró uralmát és vezetését. M. Novak szavait idézve a kereszténység és a judaizmus „vallási feladatának tekinti, hogy az evilági intézményekben és azoknak révén munkálkodjon. Különösképpen a laikusoknak feladata, hogy tűzbe tart-sák és felhevítsék a politika és a gazdaság vasát, és Jahve látomásának megvalósításán munkálkodjanak.” (Novak, 1982:21). Ezzel egybecseng az a híres imaminta is, melyet Jézus tárt követői elé: „Jöjjön el a te országod; legyen meg a te akaratod, mint a mennyben, úgy a földön is” [Mt 6,10]. Szavai szerint tehát már jelen korunkban is meghonosítandó ez az uralom, realiztikus módon, tehát a politikát, kultúrát, gazdaságot megváltoztatva. A Biblia tanítása alapján azonban Isten hatalomgyakorlása nem önkényuralmi módszerekkel és pillanatnyilag nem is az egész Földre kiterjedően, hanem az emberek szabad választása szerint jöhet létre. Kimondhatjuk, hogy a keresztény teológiától nem idegen a hívők politikai és gazdasági szerepvállalása, sőt egyértelmű tanítása is van azok működésére vonatkozóan.

A zsidó vallástudomány kiemelkedő tudósa, E. E. Urbach a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás egyedülállóságát a test feltámadásába vetett hitre alapozza. Ez az Apostoli Hitvallásban is meghatározó állítás („hiszek a test feltámadásában”) a többi világvallással szemben nem kívánja felszabadítani a szellemet az „anyagi test börtönéből”. A boldogság állapotát úgy jelöli meg, melyben az emberi szellem és lélek végérvényesen visszatér az ezáltal megdicsőülő testbe. Ez a materialista elképzeléstől egyaránt radikálisan eltérő hit a feltámadott testeket egy fizikai értelemben is újjáteremtett világmindenségben helyezi el – vagy örök boldogságban vagy örök gyötrelemben. „A későbbi utalások a léleknek a testbe való visszatérésére, amely feléled – írja Urbach – és a hit, amely a lélek és a test egységén alapul, semmilyen módon nem közvetíthető a lélek halhatatlanságára összpontosító helle-

nisztikus elképzelésekkel. A későbbi gondolkodás a lélek és a test abszolút ellentétén alapul, ahol az utóbbi csak egy börtön, amelyből a lélek kiszabadulni vágyakozik. Ez az elmélet a lélekvándorlás platonikus mítoszából ered...” (Urbach, 1987)

A Szentírás tehát a teremtés történetében leírt nem ellenséges, sőt alapjait tekintve pozitív viszonyulást – „*látá Isten, hogy minden, amit teremtett vala, íme, igen jó*” [1Móz 1,31] – fenntartja az anyagvilág iránt. A keresztény egyházba pogány háttérből csatlakozók azonban viszonylag korán, már a II-III. században teológiába vegyítették korábbi újplatonikus, sztoikus eredetű anyag- és testellenes ideológiájukat. Az Istenből való kiáradás (emanáció) hívei a halál révén az általuk legalantasabbnak tartott anyagi világból kívántak felemelkedni Istenhez, míg a sztoikusok kívánságaik teljes megszüntetésével, a vágymentes állapotba kerülve kívánták elérni a boldogságot. A Földnek ilyenén elárulása, ahogy F. Nietzsche kereszténységgel szembeni kritikájában fogalmazott, az imént taglalt keresztény és gnosztikus tanok keveredéséből fakad. A tiszta evangélium azonban korántsem fordul el a teremtett világtól, hanem a visszatérő Messiást várva, jelenlegi lehetőségeihez mérten igyekszik megváltoztatni az anyagi világot. Próbálkozásaik sikerességére P. L. Berger mutat rá: „Az evangelikális protestantizmus az általa meghódított területeken felér egy kultúrforradalommal, s e tekintetben gyökeresen különbözik attól a társadalmi szereptől, amelyet származási helyén, Amerikában tölt be. A mozgalom radikális változásokat idéz elő a férfiak és a nők kapcsolatában, a gyermeknevelés és –oktatás, valamint a hagyományos hierarchiákkal szembeni beállítottság kérdésében. De különösen fontos, hogy azt a ’protestáns etikát’ terjeszti el, melyet M. Weber a modern kapitalizmus genezisének lényeges alkotóelemeként írt le, vagyis a munkához való fegyelmezett, szerény és racionális viszonyt.” (Berger, 1998:127). Ez a mentalitás nem elvágyódik a Földről, hanem idehívja Isten királyi uralmát.

Ez mégsem rokonítható a folyamatos növekedés eszményével, legalábbis nem akkor, ha az a szellem rovására, csupán anyagi téren valósul meg. „Mert mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, de az ő lelkében kárt vall? Avagy micsoda váltságot adhat az ember az ő lelkéért?” [Mt 16,26] Jézus elutasította azt a gazdag embert, aki lerontotta régi raktárát és helyette nagyobb építet, mintegy ebben látva az élet értelmét és örömét. Ez a balgatag ember tűnékeny örömforrása. Viszont a szellemi értékek keresése, Isten tetszésének megnyerése, az igazság követése, a Biblia kijelentése értelmében maga után vonja a meggazdagodást, és ami még kifejezőbb, a megelégedést is. Ezt látjuk a pátriárkák életében, de még Jézus és Pál tanításában is.

A zsidóság mindmáig pozitív viszonyulása az anyagi világhoz, atyáiknak tett ígéreteken alapul, akik közül Ábrahámról feljegyzi az Ige: „És kimúlék és meghala Ábrahám, jó vénségben, öregen és betelve az étellel” [1Móz 25,8]. Ez a teljesség, mint más részekből tudjuk, jelentős anyagi gazdagságot is jelentett, mellyel utódai is rendelkeztek. Ezenkívül egészségben, megelégedettségben – vagy a ma oly gyakran közgazdasági jegyzetekben is használt kifejezéssel élve – jólétben élt. Mindezek után nem mellékes, hogy a Pál apostol által keresztény hit ősatyjának is nevezett Ábrahámnak és leszármazottainak, Izsáknak illetve Jákóbnak az Isteneként nevezi magát a Teremtő. Ebből is levezethető, hogy a bibliai kereszténység álláspontja nem anyag- és testellenes, nem piszkos dologként tekint önmagában a pénzre. A Példabeszédek könyve emellett több helyen is helyteleníti a nem isteni forrásból, hanem rossz módon szerzett gazdagságot és az a mögött húzódó motivációt. A Szentírás egyetlen esetben sem a pusztá jólét, hanem a bűnök és torzulások ellen emeli fel szavát. Jézus tanítványai éppen ezért döbbentek meg a gazdag ifjúval történő beszélgetés során. A gazdagságát Krisztus követéséért nem kockáztató fiatalembernek ugyanis így szólt Mesterük: „Mily nehezen mennek be az Isten országába, akiknek gazdagságuk van!” [Mk 10,23] A tanítványok elsöre elcsodálkoztak kijelentésén, hogyan ítélné el a gazdagságot, mire Jézus felvilágosította őket, hogy a gazdagságba vetett bizalomról beszélt itt. Az ifjú problémája ugyanis ez volt, nem pedig gazdagsága.

Összegezve, a kereszténység és judaizmus gazdasági üzenetének újszerűségét a test feltámadásába vetett hit adja. Ebből származik az anyagi világhoz való pozitív viszonyulás és a hívők életét jellemző tenni akarás. A következőkben a zsidó és keresztény alapokon nyugvó gazdálkodásról írok. A kapcsolódó szakirodalom e kettőt általában egymástól elválasztva taglalja, azonban a kettő között számos átfedés van. Az átláthatóság kedvéért először igyekeztem az Ó- és Újszövetség gazdaságetikai tanítását külön-külön feldolgozni, azonban azok egymást kiegészítve jelentek volna meg folyamatos kereszthivatkozással. Ez a lehetetlen vállalkozás is mutatja a Biblia egységét. Így egyszerre taglalom a két testamentum gazdálkodási útmutatóit. A feladat meglehetősen grandiózus, jelen tanulmányban csak az írások leglényegesebb tanításait áll módomban megvilágítani.

2.2. A VÁLLALATI FELELŐSSÉGRŐL ÁLTALÁNOSSÁGBAN

„Hosszú távon az az üzlet szolgálja legjobban részvényeseit, amelyik a legjobban szolgálja érintettjeit – vásárlóit, alkalmazottait és családjaikat, közösségét és a környezetet.”

(James Burke)

Miután a korábban dogmatikusan elterjedt tan, mely a kereszténység és a gazdálkodás összeegyeztetését nehezítette – miszerint a szegénység erkölcsileg magasztos állapot – a Biblia segítségével megcáfolódott, konkrétan a gazdálkodás felé orientálódhatunk. A gazdálkodásra használt bibliai kifejezés a sáfarkodás. Ez annyiban tér el modern kifejezésünktől, hogy még inkább egyértelművé teszi, nem mi vagyunk a tulajdonosok értékeink felett: nem rendelkezhetünk önkényesen a természeti kincsekről, alkalmazottaink sorsáról vagy saját képességeinkről, hanem csupán „bérloi” vagyunk azoknak, melyek használatáról el is kell számolnunk. Az elszámolás kétségtelenül felelősséggel jár a vállalatvezetés oldalán, melynek meghatározása nagy különbségeket mutat.

Először is feltehetjük a kérdést, hogy mennyiben vonható felelősségre egy gazdasági szervezet. M. Friedman szerint „ha a ’társadalmi felelősség’ elvét komolyan vesszük, kiterjesztjük a politikai mechanizmusokat minden emberi tevékenységre... Ez egy alapvetően felforgató elmélet egy szabad társadalomban, ahol a vállalatoknak egy társadalmi felelősségük (azaz feladatuk) van: a profit növelésére irányuló tevékenységet végezni és erre használni erőforrásaikat, egészen addig, amíg betartják a játékszabályokat, azaz csalás és megtévesztés nélkül vesznek részt a nyílt és szabad versenyben.” (Tóth, 2007:13). Azonban sok filozófus és közgazdász helyezkedik szembe a kizárólagos profitorientációval. A terület egyik szaktekintélye szerint „a vállalat organikus egység, amelyet befolyásol a környezet, és maga is befolyásolja azt... a felelős viselkedésre irányuló igényekkel szemben éppúgy alkalmazkodó képes, mint a gazdasági szolgáltatásokkal támasztott követelményekkel szemben.” (Andrews, 1980:99) Így a gazdaságossági elveken túl, a vállalat kapacitással bír felelősségének optimalizálására is. K. E. Goodpaster a felelősség kérdésében még tovább megy. Írása szerint a szervezetekhez is társítható „lelkiismeret”, a racionalitás mellett a vállalatoknak respektusra (törődésre, a másokra gyakorolt hatás figyelembe vételére) is összpontosítaniuk kell (Goodpaster, 1993). Igazi felelőssége, valljuk be, mégis csak a személyeknek lehet, a szervezetek stratégiáit azonban emberek alkotják, akiknek igen is felelősségteljes személyként kell viselkedniük a munkavégzés során. A vállalato-

kon belüli CSR tevékenységek terjedésével úgy vélem érdemes figyelmet szentelnünk a témának.

A szervezeti felelősség témaköre óhatatlanul azt a kérdést veti fel elsőként, hogy „Mi végre létezik a szervezetünk?” (Boda – Radácsi, 1997:111). A létezés céljának kutatása egyáltalán nem mondható új keletű foglalatosságnak, a történelem minden korában, ideális esetben minden egyén életében felmerül a kérdés. A kapitalizmus történelmi áttekintéseit (Weber, 1982) olvasva láthatjuk, hogy ugyanez számottevő hatást gyakorolt a protestáns etikán keresztül a gazdaság átalakulására. Az ethosz gyakorlati megvalósulásában ki szokás emelni a hivatástudat fontosságát, mely az első vállalkozókra kétségtelenül ösztönzőleg hatott. A szó héber eredetijében Isteni elhivatottságra utal a munkára/foglalkozásra használatos szó, később a reformáció korabeli bibliafordítók szintúgy visszaadták az elnevezés mögöttes tartalmát (ld. német 'Beruf', angol 'calling'). Az elhivatottság érzésében így már az egyszerű alattvalók, polgárok is osztozkodtak uralkodójukkal. Mint tudjuk, a hivatástudat a munkavégzésben nagyfokú koncentrációt, fegyelmet és szorgalmat hozott, mely szerény, takarékoskodó élettel párosult. Érdemes leszögeznünk azonban, hogy a „...hivatus, és ezzel kapcsolatban a *kōzjō*, szöges ellentétben áll a karrier ma oly divatos fogalmával. A karrier az egyéni jólét, a földi boldogság keresése, míg a hivatással a közös jót, a közös – azaz a természetfeletti dimenzióval is rendelkező, oda mutató, ott folytatódó és beteljesülő – boldogságot célozzuk meg.” (Baritz, 2003:49). Ily módon az üzleti tevékenység hivatásszerű végzése a közjón való munkálkodást eredményezi.

Az ethosz gazdasági életre gyakorolt pozitív hatásaival tisztában vagyunk, a folyamat apróbbnak tűnő részletei fölött lehetséges, hogy elsiklunk. Amennyiben úgy érezzük, hogy kifejezett célja van létezésünknek ezen a világon, úgy szándékunkban áll ezt a titkot felfedezni és megérteni. A titkok megtalálása általában elég hosszú tanulási folyamat eredménye, mely közben a szakmai fejlődés szinte garantált. Ha sikerült rátalálnunk, akkor azt követően igyekszünk ahhoz mérten értéket előállítani. E kedvező hatások a B. Franklinról szóló feljegyzésekből is kiviláglanak, mely szerint „minden cselekvésének és törekvésének célja az volt, hogy jót cselekedjék és hasznára legyen másoknak, nem pedig az, hogy meggazdagodjék és kitüntetésekre tegyen szert. A hangsúlyt a hozzájárulásra helyezte a szerzés helyett, és inkább adni szeretett, mintsem kapni.” (Rogers, 2004). A hivatástudat tehát értékteremtésre irányul, amely általában társadalmilag is hasznos eredményekkel jár.

Érdemes felfigyelnünk a haszonhúzás és a hasznot hozás, mint lehetséges üzleti motivációk közti alapvető különbségre. Bár grammatikailag igen hasonló a két szó, tartal-

mukban egymás ellentétei. Úgy látom, korunkban a vállalkozók számottevő része fő törekvéseként a profitszerzést jelölte meg (sokszor fel sem merül a gazdálkodás egyéb céljainak megvalósítása). A profitvadászat azonban valljuk be, nagyon sok munkakörben az előállított termék minőségi romlásához vezet, hiszen a profitérdek sok esetben hígítást, silányosítást követel meg a gazdaságosság jelszavát követve. Hogyha egy picit elgondolkodunk a jelenségen, számtalan példát sorakoztathatunk fel akár csak az elektronikaiparon belül, ahol a készülékek már távol sem „élnek olyan sokáig”, mint korábbi változataik. Ennél fogva a termékjavíttatás napjainkban nem lehet racionális célja a fogyasztónak, hisz közel azonos árat kell fizetni egy új termék megvásárolásáért is. A cégeknek így sikerült gondoskodniuk a folyamatos keresletről.

A további minőségromlás (és az ezzel párhuzamosan erősödő morális értékvesztés) kiküszöbölésére pozitív hatást gyakorolhat a vállalatok felelősségvállalása. Az üzleti etika témakörében gyakran találkozunk a stakeholder-elmélettel, mely a vállalatok érintettjeit igyekszik felsorolni. Zsolnai László megfogalmazásában: „Egy szervezet érintettje bármely olyan egyén vagy csoport, amely befolyásolhatja a szervezet céljainak elérését vagy befolyásolt általa” (Zsolnai, 2000:32). Az elkülönített stakeholderek (érintett csoportok) pedig a következők: *alkalmazottak* (emberi jogok tiszteletben tartása; tisztességes munka után járó igazságos bérezés), *fogyasztók* (helytálló információk a biztonságos termékekről), *menedzserek* (az eredményes munka díjazása; sikernek kijáró presztízs), *helyi közösségek* (tisztta természet és lakókönyezet fenntartása); *tulajdonosok* (vállalatirányítási jog és a cég presztízsének biztosítása; a befektetett tőke megtérülése), *hitelezők* (a törlesztő részletek pontos fizetése, szabályos és hiteles pénzügyi kimutatások mellett), *állam* (a törvények betartása; adófizetés), *versenytársak* (tisztességes piaci magatartás), *szakszervezetek* (valós igények felé való nyitottság). A felsorolás kiegészülhet a természeti és épített környezettel (gondoljunk csak a Föld fenntarthatóságának kérdésére), ill. az erkölcsi felelősségben nehezen megítélhető jövő generációk figyelembe vételével (Barócsi – Somogyi, 2009:58). Megítélésem szerint a teljes felsorolás szinkronban áll a Biblia útmutatásával, gondoljunk csak a császárnak való tartozás megadására vagy a munkásnak kijáró bér visszatartásának tilalmára. Az ember és természet viszonyára is egyértelmű kijelentést találhatunk az Édenkert őrzésével és ápolásával kapcsolatosan. Egy angol bibliafordítás (Good News Bible, 1976) arra buzdít, hogy figyeljünk a becsületes emberekre, hisz a békés emberek utódait is megláthatjuk majd. A rész folytatása szerint a tisztességtelenek tökéletesen lerombolják környezetüket és megsemmisítik, eltörlik utódaikat [Zsolt 37,37-38]. A huszadik századi világégek árnyékában elérkezettnek látom szavainak megfontolását.

A továbbiakban hármasságban foglalkozom a felelősség kérdésével. A témák sorrendjének taglalásában az egészséges, kapitalizmus kezdetén még fennálló rendszerezést követem. A világ eredeti rendje aligha engedheti meg, hogy a gazdaság alrendszerként jelenítsük meg a társadalmat és a természetet. Polányi Károly sorrendje alapján a természeti, társadalmi és gazdasági feltételek hármasáról a keresztény gazdasági tanítás alapján írok.

2.3. ÖKOLÓGIAI SZFÉRA: A TERMÉSZET VÉDELMEBEN

*„Az ember nem a létezők ura, hanem a lét pásztora”
(Martin Heidegger)*

Az Írás kezdetektől fogva kijelenti, hogy az ember nem tulajdonosa önmagának (hiszen létezése felől sem dönthetett, alapvonásait sem határozhatja meg, mint például természet), hanem csupán birtokosa életének. Ez az alapfeltevés új dimenzióba helyezi az ember és természet viszonyát.

A bűneset során az ember örökkévaló részétől fosztatott meg („bizony meghalsz”) és egész élete és munkája időben korlátozottá, vagyis hiábavalóvá vált. Ezt hűen támasztják alá Salamon időskori gondolatai, melyek Kölcsey Ferencet a Vanitatum Vanitas megalkotására ihlették. Figyelmünket nem árt egy további tényre fordítani, mely szerint nem csupán az ember, hanem a föld is átkozott lett Ádám bizalmatlanságának következtében [1Móz 3,17]. Korábban Isten felszólította az embert, hogy uralkodjon a teremtet világon, mely némely ökológus olvasatában, a Föld kincseinek kizsákmányolására buzdította az emberiséget, dualizmust létrehozva az ember és a természet között.³ A szövegkörnyezetből ítélve azonban semmiképp sem feltételezhetjük, hogy Isten kizsákmányoló uralkodásra szólította volna fel Ádámot, hanem olyan szolgálatra, melyben a Mindenható partnereként szabadságban gazdagíthatta (volna) a Földet. Hogyha valaki számára kétségesnek tűnne

³ „Kifejezetten ellentétben az ókori pogánysággal és (talán a zoroasztrianizmust kivéve) Ázsia vallásaival, a kereszténység nem csak az ember és a természet dualizmusát hozta létre, hanem hangsúlyozta azt is, hogy isten akarata szerint való, hogy az ember a természetet a maga céljaira kihasználja.” - White Jr., L. (1967): The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. Science. In Lányi András (szerk.): Természet és szabadság. Osiris kiadó, Budapest, 2000. 32. o.

Isten parancsának ilyen értelmezése, arra a momentumra hadd hívjam fel a figyelmet, amikor a kiűzetés során nyilvánvalóbbá vált a természethez való ideális viszonyulásunk.

A bűnesetet követő kijelentés ugyanis már nem uralkodásra biztatott: „Kiküldte őt az Úr Isten az Éden kertjéből, hogy *művelje a földet*, amelyből vétetett” [1Móz 3,23]. A földre kimondott átkot követően kezdetét vette az ember és a természet évezredek óta átívelő vesződése a múlandósággal. Gazdasági szempontból nézve, a bűnbeesés mindkét termelési tényező lehetőségeit és hatékonyságát korlátozta. Megjegyzendő azonban, hogy „A Biblia nem ismeri az ember és a természet jellegzetes újkori dualizmusát. Nem az ember és a természet, hanem a Teremtő és a teremtmények között keresendő az igazi különbség.” (Nyíri, 1991:17). Eszerint igen meghatározó e két tényező viszonyában az ember Istenhez való viszonyulása. Az eredeti rendeltetés alapján beláthatjuk, hogy valójában őrzés és formálás az ember helyes viszonyulása a természethez. A Midrás (rabbinikus, moralizáló törvénytárgyalás) a természet iránti felelősségteljes viselkedésre így biztat: „Amikor az Örökkévaló megteremtette Ádámot, az első embert, akkor fogta őt, és körbevezette megmutatva neki az Édenkert minden fáját, majd így szólt hozzá: »Nézd alkotásomat mily szép és mily tökéletes. Mindent, amit teremtettem neked teremtettem. Figyelj rá oda, hogy ne rombold, és ne pusztítsd el világot, mert ha elpusztítod azt, nem lesz már, aki helyreállítsa utánad«...” (Kohelet Rabba 7)

A természetet őrző, következő generációkról gondoskodó – ez utóbbi a nevelésnek kulcsszerepet biztosító – szemléletmód folyamatosan tetten érhető mind a zsidó, mind a keresztény kultúrában. „A zsidó társadalmi tanítás lényege, hogy felelősek vagyunk tetteinkért. Az a feladatunk, hogy maximálisan törekedjünk az emberi méltóság megőrzésére, és arra, hogy a következő generációknak egy jobb világot adjunk át” (Botos, 2006). Bár a fenntartható fejlődés megvalósítása nem új keletű célkitűzés, valljuk be, napjainkban létkérdéssé vált, hogy foglalkozunk-e vele. Az eljövendő generációkkal kapcsolatos környezeti kötelességünk a következőekben foglalható össze: „a jelen generáció köteles megőrizni a létezők sokféleségét, mert a jövő generációk szabadságfokát önkényesen nem lehet csökkenteni. Nincs jogunk például fajokat kiirtani vagy a Föld teljes kőolajkincsét kimeríteni, megfosztván a jövő generációit olyan hasznosítási lehetőségektől, amelynek esetleg mi nem is vagyunk tudatában... bolygónk ökológiai és kulturális kvalitásait nem pusztíthatjuk el. A minőségromlást meg kell akadályozni, sőt vissza kell fordítani, ahol csak lehet... olyan kulcsfontosságú erőforrások, mint például az emberiség közös örökségét jelentő óceánok és tengerek használatában nem diszkriminálhatjuk a jövő generációit” (Zsol-

nai, 2001:66). Miként a többi emberrel egyenlőnek tekintettünk, a következő nemzedékeket is önmagunkkal egyenlő súlyozásban kell részesítenünk döntéseinkben.

Bár a természetet oltalmazó hozzáállás lenne optimális minden ember részéről, a hiányosságok pótlására több módszert is be kellett vetni a gazdálkodásba. Gondolhatunk itt a különböző jogszabályi rendelkezésekre, külső és belső auditokra, szabványokra és tanúsítványokra. A vállalati környezetközpontú irányítási rendszereket kellőképpen bonyolultnak és szigorúnak látom ahhoz, hogy némely vállalkozót elriasszanak a környezetvédelem témakörétől. Ezzel szemben sokkal ésszerűbbnek és gazdaságosabbnak találom az ún. „puha”, emberi hozzáállás megváltoztatásán alapuló eszközöket. „Logikailag könnyen belátható, de számtalan esettanulmány bizonyítja, hogy ha egy folyamatot eleve úgy alakítunk ki, hogy ne keletkezzen hulladék vagy szennyezés, az nemcsak környezetileg előnyös, de anyagilag is. Hiszen nem megy veszendőbe a költségesen beszerzett anyag és energia, a rossz hatékonyság miatt. A csővégi megoldások ezzel szemben változatlanul hagyják a termelési folyamatot, viszont utólagos szűrőkkel, tisztítókkal egészítik ki. Ezeknek egyfelől plusz költsége van, másfelől gyakran csak átalakítják a szennyezést az egyik formából a másikba (lásd szennyvíziszap, erőművi pernye)” (Tóth, 2007:38). Ezek a megelőző jellegű intézkedések ténylegesen a természeti kincsek őrzését jelenítik meg. Szemben velük a csővégi megoldásokat aligha nevezhetnénk őrzésként vagy akár környezetvédelemként, inkább a károk helyrehozatalán való lázas kísérletezésnek. Bár napjainkban követelményekkel és irányelvekkel próbáljuk őrizni a fennmaradást, „autentikus (hiteles) Isten-ember viszonyban erre semmi szükség” (Barócsi – Somogyi, 2009:54).

2.4. TÁRSADALMI SZFÉRA: A SZERETET GAZDASÁGTANA

*„Cselekedj úgy, hogy az emberiséget mind önmagad, mind mindenki más személyében
mindenkor mint célt, sohasem pusztán mint eszközt használd.”*

(Immanuel Kant)

I. Kant bevezető szavai kétségtelenül felhívják a figyelmet az emberi méltóság tiszteletére, védelmezésére, mely központi gondolat a Szentírásban is. „A keresztény metafizika szerint az emberi személy szakrális létező, mert ő Isten legtisztább visszatükröződése a Földön. Ezért minden gazdasági döntést és intézményt aszerint kell értékelni, hogy az mennyire járul hozzá az emberi személy méltóságának biztosításához. Egy gazdasági

rendszer annyit ér, amennyit az emberekért tesz, amilyen lehetőségeket az emberek számára biztosít” (Zsolnai, 2001:85). Eszerint tehát különös figyelmet kell fordítanunk az emberi jogok biztosítására, mely az élhető társadalom alapja. Ez nincs másként a munkavégzés területén sem. Az üzleti tevékenység megszervezésében alapvető fontosságot kell biztosítanunk az emberi természet kifejeződésének, a méltánylást középpontba helyezve.

Abban az állításban, hogy Isten képmására teremtettünk, benne rejlik egy fontos megállapítás: cselekvő lények vagyunk (Thunberg, 1989:292). Ahogyan Isten személyisége a teremtésben megnyilvánult (hiszen Ő a teremtményei által megismerhető), ugyanúgy az ember önkifejezésének is fontos eszköze a munkavégzés.

A munkamegosztás mélyülésével az emberi tevékenység sok esetben mozzanatokra szűkült, amely esetenként nem képes sem fejleszteni, sem kielégíteni a minden emberben rejlő kreativitást. A munkavégzés külső meghatározásával az ember a mozzanat passzív művelőjévé vált, mely során általában sem erkölcsi értékítélete, sem ismeretei, sem esztétikai érzéke nem bontakozhat ki – végeredményben a munkavállaló nem egy integrált személyiségként jelenik meg. Az istenképűséggel összhangban azonban a „technikát úgy kellene hasznosítani, hogy a munka személyes, szubjektív oldala kerüljön előtérbe, mivel technika alatt ’azon eszközök összességét [értjük], amelyeket az ember a munkában használ’ a munkavégzés hatékonyabbá és termelékenyebbé tételére, és mivel ez kapcsol bennünket mindazokhoz, akik előttünk nagy erőfeszítéseket tettek az emberi munkaképesség növelésére” (Alford – Naughton, 2009:108). A technika tehát csak az emberi munkavégzés kiszolgálója lehet és sohasem fordítva. H. J. Alford és M. J. Naughton imént idézett művében még magasabbra teszi a léceket. Álláspontjuk szerint a munkamegosztás helyett a munkatervezésnek kellene nagyobb mértékben érvényesülnie a termelési folyamatban, hiszen előbbi a legtöbb esetben eszközként kezeli az embert.⁴ A vállalat elsődlegesnek vélt vagyonnövelési célját így kizárólag ideiglenesen tartják elfogadhatónak, amennyiben a túlélés farkastörvényei azt megkövetelik.

A túlzott specializáció nem csupán inhatékony (azáltal, hogy a képességek egy nagyon szűk keresztmetszetét alkalmazzák és az emberek kiábrándulása révén gyakori fluktuációhoz vezethet), hanem megkönnyíti az igazságtalan bérezést. A munkabér a Bibliában egyértelműen a munkáltató és a munkavállaló viszonyát testesíti meg. Így történhetett, hogy a rendkívül jó munkaerőnek bizonyuló Jákobot az önző Lábán háromszor annyi ideig

⁴ „Következésképpen Taylor rendszere sérti az emberi személy méltóságát, mivel egyesekben csak „két kez”et”, másokban meg csak „szabályozógombot” lát ezen emberi „gépek” irányításához.” (Alford – Naughton, 2009:111)

dolgoztatta, mint előzetesen megegyeztek. Egy másik példát a bérezés mögöttes tartalmára egy Jézus által mondott parabola szolgáltat. A történet szerint igazságosan bérezett az a gazdálkodó, aki ugyanakkora fizetéssel díjazta a reggeltől estig dolgozó szőlőmunkásokat, mint a csupán egy óra hosszat segítőket [Mt 20,1-16]. Míg a piaci jövedelem-eloszlás általában a munkafolyamat eredményéhez való hozzájárulást figyeli, az igazságosság elérése felé ennél komplexebb, nagyobb intuíciót igénylő bérmegállapítás szükségeltetik. „Az igazságos bérnagyság megtalálásához három szempontot kell figyelembe venni: a szükségletet, a hozzájárulást és a fennálló gazdasági rend imperatívuszait” (Botos, 2009:51-52). Bérezés előtt tehát ajánlatos volna a törvényi szabályozásokon túl a vállalat környezetében jellemző létfenntartási szintet is megfigyelni. A vállalat piaci helyzetét mindenképp szükséges figyelembe venni és a bérnagyságot a szervezet egészséges üzemeltetéséhez igazítani. A bérek alsó korlátja a tisztességes megélhetést biztosítsa, míg felső korlátja a vállalat működtetésének határát jelezze. A két véglet közti átmenetről, és arról, hogy a tényleges bér melyik korláthoz lesz közelebb, a tulajdonos szíve-joga dönteni. Természetesen nem árt bekalkulálni az alkalmazottnak a cég jövedelméhez való hozzájárulását sem. „Ezért a vállalatvezetők számára a munka tőke feletti elsőbbsége nem azt kell jelentse, hogy a tőkét és a munkát ne a lehető leghatékonyabban használják fel a termelési folyamatban, mert különben csődbe juthatnak. Ám azt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagyniuk, hogy az emberi munka több mint termelési tényező” (Salins – Galhau, 1998:36).

Az előzőekben részletezett, gazdálkodásra is értelmezett szubszidiaritáson túl a kereszténység tanításának kétségtől meghatározó eleme a szolidaritás. Korunk individualizmust hangsúlyozó berendezkedését ellensúlyozandó, az üzleti tevékenységek lényeges aspektusa a gyengébbekről, szegényebbekről való gondoskodás. A modern vállalatok honlapjain gyakran társadalmi felelősségvállalás címszó alatt olvashatunk jótékonyági akcióikról. Nem mellékes azonban az adományozások motivációja sem, hiszen ha szponzoráció címen, csupán a vállalat alaptevékenységéből fakadó negatív externáliákról próbálja elvonni a közönség figyelmét, akkor a felelősségteljes viselkedés jócskán megkérdőjelezhető. Egy eltérő szempont a jótékonykodás vállalati profithoz viszonyított aránya is. „Érdekes gyakorlat, hogy a fenntarthatósági vagy társadalmi jelentéseket olvasgatva kiszámoljuk, az egy évben szponzorációra költött összeg, hogyan viszonyul az adott cég árbevételéhez. (Ez hozzávetőleg annak feleltethető meg, mennyit adakoznak a bruttó fizetéséből.) Az arányok döbbenetesen, tized és század ezrelékekben mérhetők. Kicsit olyan ez, mintha részletes jelentést tennék közzé arról, milyen szociálisan érzékeny és felelős ember va-

gyok, ahol egy sorban közölném 200 ezer forintos bruttó fizetésem, majd fél oldalon, fókusszal illusztrálva mutatnám be azt a nemes gesztust, amivel 2 forint 92 fillért adományoztam egy kisbabát váró szegény hajadonnak” (Tóth, 2007:21).

A judaizmus gyakorlata ezzel szemben konkretizálja a jótékonykodás ideális mértékét. Mint tudjuk, gazdasági etikája nem idegenkedik a vállalkozástól és a profitszerzéstől. Álláspontja szerint minden embert megillet munkájának gyümölcse, tehát pénzjövedelme, mely felett az egyének szuverén rendelkezési joggal bírnak. Általános rendelkezésként azonban a keresmény 10-20%-a rendszeresen Isten munkája és az embertársak támogatására fordítandó. A jótékonykodásnak határt is szab a Talmud. Előírása szerint az egyének legfeljebb jövedelmük 20%-át fordíthatják szociális célokra, azzal a magyarázattal, nehogy az adakozók is elszegényedjenek. Néhány esetben azonban, hogyha ezzel életet menthetnek, még a szegénnyé válás terhére is illik felajánlani a jövedelmet. Ebből is kitűnik a judaizmus élet-centrikus nézőpontja. A szegények viszont csak akkor kérhetnek, hogyha ténylegesen rászorulnak – másként ez lopásnak minősül. A koldulás tehát, álláspontjuk szerint, foglalkozásként nem elfogadható, kizárólag átmeneti állapot lehet (Oberlander, 2011).

A jótékonykodás valóban felelős magatartása hosszú távon igazságos jövedelemelosztáshoz és ezáltal a társadalmi jólét növekedéséhez vezet. Nem mellékes az a belső, morális többlet sem, mely a jótékonykodást követi (s akár a fogyasztásnál magasabb örömet is okozhat az adakozó számára). A jövedelemelosztás kérdésén keresztül az ószövetségi gazdaságpolitikát egyfajta átmenetnek nevezhetjük a kapitalista és szocialista felfogás között. Ugyanezt megerősíteni látszik minden ötvenedik, jubileumi évről való rendelkezés: „A kürtölésnek ebben az esztendejében, kapja vissza ismét ki-ki az ő birtokát.” [3Móz. 25,13] A Tóra tanítása szerint 49 éven keresztül szabadon kell engedni a gazdaságot, különös figyelmet fordítva a vevők és eladók közti tisztességes áralakításokra. Egyes rabbinikus vélemények szerint az ötvenedik év közgazdasági bravúrja éppen abban rejlik, hogy megtöri a közel öt évtizedes piaci, kapitalista alapokon nyugvó gazdálkodást. Ekkor ugyanis a korábban eladósodott, nehéz sorba került gazdálkodók visszanyerhetik előző birtokukat, melyen új esélyt kapnak a felemelkedésre. Ezáltal valószínűsítették meg a disztributív igazságosságot, ahogyan később J. Sacks is megállapította, tudniillik az igazságos elosztás nem önmagában a piaci működéstől, hanem csak beavatkozást követően valósulhat meg (Sacks, 2003:223). Ezt a beavatkozást az izraeliták a Mindenség Urára bízták.

A szolidaritás alapjául a szeretet parancsa szolgál, melynek gazdasági jelentőségéről illenék pár szót szólni. Az első és második „nagy parancsolat” egyszerre több tényezőre is

felhívja az ember figyelmét: bizalommal viszonyuljon Alkotójához, segítse embertársait és tartsa be az erkölcsi törvényszerűségeket. Ahogyan a háromszög három oldala együttesen alkotja a síkidomot, ugyanúgy a szeretetből is bármely elemét kivéve csonka fogalmat kapunk. Éppen ezért úgy gondolom, hogy a manapság közhasználatban lévő szeretet kifejezésünk az eredetinek valamely lefokozott és ebből kifolyólag működésében korlátozott változata. „A szeretet megjelenési formái, hálózata, intenzitása egyre szegényesebb, s egyre erőtlenebb. A XXI. század 'átlagembere' ugyan lelke mélyén áhítja a szeretetet, de realizálni, cselekvő szeretetté változtatni egyre korlátozottabban tudja csupán. Az egyeduralkodóra jutott libertinus politikai rend pontosan az ellenkezőjét várja el tőle, nem önzetlenséget, hanem önzést. Az önzetlen döntési-cselekvési attitűd nem kerülhetné el a társadalom ítéletét: idióta. A szeretet, s a szeretetből származtatható érzések, s cselekvések hiányában viszont az önzés uralmára épített társadalom összeroppanna, a felbomlás jelei (terrorizmus, elfojtott gyűlölet, határtalan részvétlenség, pszichikai betegségek, öngyilkosság, szociálpszichológiai zavarok, családok, barátságok, közösségek, nemzetek szétesése...) erről árulkodnak” (Barócsi – Somogyi, 2005:111).

Az önző és racionalista döntéshozók feltételezését kellemetlennek találom a gazdaság működésére nézve. Összegződésük egyrészt nem vezethet el a közjó születéséig, másrészt a valóságban nem ritkán éppenséggel az elfelejtett altruista (mások érdekeit önmaguk érdeke elé helyező) gazdasági szereplők billentik helyre az egyensúlyt. Így „az altruista és részvétet tanúsító gazdasági szereplők, akiknek sokáig még hosszú távú fennmaradását is kétségbe vonták, nemcsak hogy léteznek, de magatartásukkal 'átmágnesezik' a velük kapcsolatba kerülő önző szereplők viselkedését. Az önző faktorok ezen együttműködése nyomán úgy viselkednek, 'mintha' önzetlenek lennének”(Hámori, 1994).

Az embertársakhoz való viszonyulásba a Biblia szeretet-modellje beleérti önmagunk szeretetét is, hisz felszólítása is így szól: „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat”. Ezen a ponton tehát élesen el kell választani egymástól az önzést (mely nyilvánvalóan nem szeretet) az önszeretettől (mely mások szeretetének előfeltétele). Ebből az álláspontból cáfolandó Freud nárcizmus elmélete (Freud, 1997). Az az állítás, hogy a külvilág felé irányított szeretet növekedése csökkenti az önszeretet lehetőségét, szöges ellentéte a fenti idézetnek. Ha az említett freudi elgondolás jelentené az önzetlenséget, a mások iránt tanúsított szeretet, önmagunk szeretete révén akár teljesen meg is szűnhetne. Ugyanis a Freud által feltételezett 100 %-os önzetlenség értelmezésében önmagunk 0%-os szeretetét jelentené, melyből a szeretet parancsa szerint azonban képtelenek lennénk embertársainkat szeretni. A kereszténység álláspontja nem kevesebb, mint hogy mások iránti szeretetünk mértékét

az önmagunk felé irányuló szeretet mértéke egyenes arányban határozza meg. Így tehát az egészséges énkép kialakítása a hatékonyság alapfeltétele, melyhez a munkavégzésnek is hozzá kell járulnia.

Bár egyes korok felekezeti dogmái kategorikusan elutasították az individualizmust, annak bizonyos fokig meg kell valósulnia, hisz mindannyian egyéniségnek teremtettünk: képességeink és adottságaink különbségeket mutatnak. Az önmegvalósítás azonban nem ez utóbbiak függvénye leginkább, hanem a megfelelő közösségbe való integrálódásé. Egy helyénvaló társadalmi rendben az egyének nem lehetnek atomizáltak. A közvetítő közösségek, mint a család, szomszédság, érdekcsoportok, társaságok, egyházak, szakszervezetek, vállalatok, iskolák szerepe kulcsfontosságú. „A demokratikus kapitalizmus filozófusai túl hosszú ideig nem vettek tudomást róluk, mert figyelmüket lefoglalta a történelem két domináns szereplője – az egyén és az állam. Valójában azonban ezek a ’közvetítő közösségek’ teszik lehetővé mind az egyének, mind az állam életét. Az erős egyéneknek erős közvetítő struktúrákra van szükségük, hogy hatékonyan működhessenek a világban. Az államoknak is erős közvetítő struktúrákra van szükségük, melyek olcsóbban és hatékonyabban el tudják végezni azokat a feladatokat, melyeket az állam nem tud végrehajtani, vagy csak nagy költségek árán és rosszul”(Novak, 1982:382). A jövőben különös figyelmet kell fordítanunk ezen közösségek megerősítésére, melyek az elmúlt időszakban jelentős csorbát szenvedtek. Gondolok itt különösen a családokra, hisz ne felejtjük el, azok jelentik a társadalom alappillérét. Az elmúlt időben sajnos a gazdasági élet viszontagságai közepette sok házasság is zátonyra jutott, a gyermeknevelési kedv pedig folyamatosan csökken.

Vegyük észre, hogy a közvetítő közösségek megroppanását az egyéneken túl az állam is megcsinálja. „A prosperitás körülményei között a sokféle érdek, mely védelmezi ugyan a kevesek zsarnoksága ellen, akadályozza az egység létrejöttét. Ezért van az, hogy a pluralista demokratikus kapitalista köztársaságnak szinte soha nem tökéletes az egyensúlya. Sem politikai rendszere, sem gazdasági rendszere, sem erkölcsi-kulturális rendszere nem funkcionálhat úgy, ahogy funkcionálniuk kellene, ha nincs meg a vezetés, mely a testvériség és a közösség ideáljaira támaszkodva mindenkit arra inspirál, hogy áldozatokat hozzon a közjó érdekében” (Novak, 1982:400). A szeretet parancsának nélkülözése és meg nem valósítása mély sebet ejtett már a gazdaságban, ideje lenne megfontolni tanítását. Ezen belül különös hangsúlyt kell kapnia a civil szféra erősítésének is, melynek bizalomhiányból fakadó problémáit is megoldaná, ha az emberek szeretetben élnének egymás mellett.

2.5. GAZDASÁGI SZFÉRA: EGY SZABADABB TÁRSADALOMÉRT

„Az emberi nem szenvedéseinek nagy részét azzal zúdíttja magára, hogy hibásan becsüli meg a dolgok értékét, és túl sokat fizet a sípjaiért.”

(Benjamin Franklin)

Az ökonómia – a görög „oikos” szóból eredeztetve – a háztartások (családi, szervezeti és állam szintű) anyagi szükségleteinek kielégítését szolgáló gazdálkodás. Az ökonomizmusnak nevezett gazdasági mánia ezzel szemben magát az anyagiakkal való gazdálkodást jelöli meg a társadalom fő rendező elveként. A jelenséget Czakó Gábor találóan gazdaságkornak nevezte, „melynek kihívásai gazdaságiak, a megoldások nemkülönben, s logikus céljuk az emberi közületet gazdaságképletté szervezni” (Czakó, 1995:18). A következő szakaszok a tőke és a gazdaság emberi életben betöltött szerepét kívánják vizsgálni.

A mikro szinten jelentkező ökonomizmus a már korábban is említett nyereségéhségben ölt testet. Az ide tagozódó vállalatok alapvető célja a minél magasabb profit kitermelése, mely során emberi erőforrásokkal gazdálkodnak (úgy gondolom, már a kifejezés is eszköz szerepet sejtet), s ha valamilyen magasabb célt meg is fogalmaztak küldetésükben, azt sok esetben csak névlegesen, a hangzatosság jegyében alkalmazzák. Tisztelet a kivételnek, ugyanis néhány esettanulmányból tükröződően beszélhetünk ún. társadalmi vállalatokról, alternatív kapitalistákról⁵. Ezek a vállalatok a gazdálkodásra és az ebből fakadó nyereségre, az emberi természet kibontakozásának és méltánylásának eszközöként tekintenek, míg missziójuk a közjó szolgálata. Úgy vélem Tóth Gergely „vér-hasonlata” az optimális megoldást mutatja a profit és egyéb vállalati célok összevetésére. „A vállalatnak nyilvánvalóan alapeleme, szinte „vére” a nyereség növelésére való törekvés... Ahogy egészségünkhöz elengedhetetlen a megfelelő mennyiségű friss vér, a vállalatoknak pénzügyi erőforrásokra van szükségük. Ugyanakkor senki sem törekszik rá, hogy minél nagyobbra növelje a testében keringő vér mennyiségét, bármely fontos éltető elemünk legyen is. A vérmennyiség, vagy az egészség olyan dolgok, amelyeknek optimális szintjét tartanunk mindennél fontosabb, de ha ez megvan, másfelé, magasabb rendű feladataink teljesítése felé fordul figyelmünk. Hasonlóképpen, ha üzletünket csak a profit maximalizálására építjük, összekeverjük a létfeltételeket a célokkal” (Tóth, 2007:72).

Miután elismertük, hogy az anyagi biztonság megteremtése nélkülözhetetlen feltétele a létfenntartásnak, a gazdaságot a társadalom és a természet fölé emelő ökonomizmusnak már nem adhatunk létjogosultságot. A rendszerszemlélet hiányában, és a sorrend felborulása következtében „a gazdaság – a Dolgok létrehozásának és elfogyasztásának folyamata, mely valaha egy volt az emberi tevékenységek között, hovatovább kizárólagos oka és célja lett a társadalmaknak.” (Czakó, 1996:1180) A tendencia a gazdálkodás keresleti oldalán egyértelműen nyomon követhető, hiszen „a fogyasztás ’társadalomszervező erővé lett’, és a munkamegosztásban elfoglalt hely, a réteghez való tartozás fogyasztást determináló ereje megváltozott: ma sokkal inkább a fogyasztással demonstráljuk a hovatarozást, azaz a fogyasztás státuszt erősít, szociális identitást konstruál” (Hetesi, 2004:267). Napjainkban „a fogyasztás nem egyszerűen szükségletkielégítés, hanem életünk tárgyiasult értelme. Ahogy megszereztük, elfogyasztottuk a javakat, egyben meg is semmisítettük, s az ’önki-fejezés’, a ’szándék’ új alakot öltve ismételt fogyasztásra ösztönöz” (Altörjai – Havasi, 2006). Természetesen ez csak az általános tendenciát mutatja, a társadalom rendkívül színes képződmény, a gazdasági élet alakulását azonban nagymértékben meghatározza a „tömeg ereje”.

A gazdaságkor ismertetőjegyei még tovább mélyültek az évek folyamán. Kindler József megfogalmazásában „gazdaságkórra azzal degenerálódott, hogy magát az embert is Dologgá redukálta, még pontosabban áruformájúvá alakította” (Kindler, 2010). Hasonló jellemzéssel találkozhatunk Erich Fromm művében is, mely rávilágít a degenerálódás évszázadok óta a gazdaságban lappangó okaira. Míg Kálvin és Luther tanításaiban az ember önmegtagadással Isten szolgálatába lépett, a kapitalizmus előrehaladtával „az emberek elfogadták a kálvinista elmélet tartalmát, de visszautasították annak vallási kitételeit. Az emberek önmagukat tették meg eszközként, nem Isten akaratából, hanem a gazdasági gépezet vagy az állam hatására. Elfogadták az eszköz szerepét, nem Isten, hanem a gazdasági haladás érdekében... Az eredmény az, hogy a modern ember az önmegtagadásnak megfelelő elvek szerint él és az önérdék szerint gondolkodik. Azt hiszi, hogy saját érdeke szerint cselekszik, amikor valójában legfőbb érdeke a pénz és a siker; becsapja önmagát; legfontosabb emberi lehetőségei beteljesedés nélkül maradnak, és elveszti önmagát abban a keresési folyamatban, amely a számára legmegfelelőbbet akarja elérni...” (Fromm, 1993:21). Így született meg a naphosszat robotoló korunk hőse, aki évente feljebb és feljebb mászik a ranglétrán, abban a hitben taposva el másokat, hogy saját boldogulásáért és

⁵ Az elnevezés forrása: Pataki György – Radácsi László (2000): Alternatív kapitalisták: gazdálkodás az érin-

személyiségének fejlődéséért teszi, holott alantasabb céloknak szolgáltatta ki magát. „...A piacgazdaságban élő ember árunak képzei magát. Eltávolodott önmagától, mint az az árus, aki tovább akar adni portékáján. Kétségtelenül érdeklődik önmaga iránt, nagymértékben érdekelt piaci sikerében, de ő a menedzser, a munkáltató, az árus – és az áru egy személyben” (Fromm, 1993:22). Amint – Kindler József szóhasználatával élve – kórsággossá vált az ember és a gazdaság viszonya, Pál apostol szavai csengnek fülemben: „Szabadságot ígervén azoknak, holott ők maguk a romlottság szolgálói; mert akit valaki legyőzött, az annak szolgájává lett” [2Pt 2,19]. A birtokviszonyt mutató önmeghatározásunk és az áruvá válás folyamányaként kérdésessé vált az ember függetlensége. Korunk libertinus gazdaságpolitikája bibliai mércével mérve immár aligha szolgálja az ember igazi szabadságát.

A teljes fenti leírás szinte kísértetiesen visszaköszön János evangélista Patmosz-szigetén feljegyzett kijelentéseiben. A hét gyülekezet, melyet a Jelenések könyve megnevesít, a kutatók szerint nem csupán az adott történelmi pillanatban létező térségeknek szólt, hanem az egyház egyes korszakait is megjeleníti. Így a hetedik és egyben utolsó városhoz szóló üzenet, sokak szerint napjaink kihívásait mutatja be a keresztények számára. Laodicea városa virágzó kereskedelmi központ volt (Heading, 1990:49-50), melynek nem volt saját vízforrása (ökológiai problémákra utalhat). A kisázsiai város neve a következőket jelentheti (Vohmann, 1988:151): népjog, a nép igazsága, népítélet (demokratikus rend érvényesülése). A nekik szóló tanításból visszaköszön a város polgárának értékszemlélete: gazdagnak hitte magát, úgy vélte, hogy javai megsokasodtak, de társadalmát csupán anyagi javak bősége jellemezte. Az isteni értékelés szerint viszont nyomorultak, szánalomra méltók, szegények, vakok, és meztelenek voltak (nyilván spirituális vonatkozásban) az ott lakók [Jel 3,17].

Jelen korunk anyagi gazdagsága nem lehet az emberek jólétének alapja, hiszen az utóbbi évtizedek nyugati és magyarországi felméréseiben láthatjuk, hogy a gazdagodással párhuzamosan nem növekedett az emberek elégedettsége (Lelkes, 2003). Veenhoven kutatására hivatkozva Takács Dávid tanulmányában megjegyzi, hogy az 1970-es évek Nyugat-Európájában a gazdagság és boldogság szintje elérte az Amerikai Egyesült Államokét (az azt megelőző években mindkettő egyszerre növekedett – akár Keynes jóslatát igazolva; megjegyzés: G. B.), az azután következő években azonban már stagnált az ún. jóléti-szint, a további anyagi növekedés ellenére (Takács, 2005:691). A Jelenések könyvének tanulsá-

ga, és ez utóbbi, a jövedelem és boldogság kapcsolatát leíró kutatások alapján így értelmetlennek tűnik az anyagi motívumok előtérbe helyezése.

Gazdasági rendszerünk csak akkor működhetne valóságosan a szabadság elve szerint, hogyha az ember méltánylása irányába változna. A gazdálkodás vérkeringésébe kerülő bibliai irányelvek – megítélésem szerint – életképesebbé tehetnék a társadalmat. A Szentírás értékbázisán alapuló gazdasági rendet jelen rendszerünk igazi alternatívájának látom. Megvalósulásának időszerűségét David C. Korten is megvilágítja: „Ma azonban látom, hogy a kapitalizmus működése egy olyan globális gazdasági rendszer kialakulását eredményezte, amelyet a pénz ural, nem pedig az emberek; e rendszer a pénz utáni elvakult hajszához vezet, e hajsza előrenyomulása pedig magát az életet pusztítja el. Tapasztalataim alapján állítom, hogy mára mind a kapitalizmus, mind pedig a kommunizmus életképtelensége bebizonyosodott, a jövőre irányuló reményeink pedig attól függenek, vajon képesek vagyunk-e megtalálni mindkét rendszer alternatíváját. Olyan alternatívákat kell találnunk, melyek nem hamis ideológiák vakbuzgó követésén alapulnak, hanem alapjuk az önmagunkra és világunkra irányuló, a dolgok gyökeréig hatoló, őszinte vizsgálat. E vizsgálat során kell ráébrednünk arra, mi az, ami valódi megelégedettséggel tölt el bennünket, és így kell fölismernünk, hogyan akarunk együtt élni mind önmagunkkal, mind felebarátainkkal, valamint az egész bolygóval” (Korten, 1998:3).

ZÁRSZÓ

Tézis, antitézis, szintézis. Ez utóbbit várná legalábbis az emberi szellem, hogy végre megnyugodjon. A tézisek lelkesítőek, régi-új eszmét tárnak elénk napról-napra. Globalizálódjunk „*milliók egy miatt*”, netán demokratikusan szolgáljuk a köz javát az „egy mindenkiért” elvén? Amennyiben ez utóbbit választjuk, a szabadság és egyenlőség mellett törünk lándzsát. De ne feledjük, a két eszme hamar kioltja egymást, a politikai demagógia már mosolyog a tömeg láttán – *akárcsak Athénban*.

No, de mit ér a gazdaságpolitika, ha olyan változékony és megvalósíthatatlan, mint az eszme, amelyből kicsírázott? Akár hátra is dőlhetünk azzal, hogy *carpe diem!* – vagy ahogy manapság mondanánk: ember, fogyassz! – Amint elfordulunk az eszméktől, morális zsákutcába tévedünk. Kellene valami tiszta és szép, valami eredeti, amiért érdemes küzdeni. Talán a szeretet és testvériség hivatott arra, hogy feloldja a szabadság és egyenlőség antitézisét. Csak ne hagyjuk, hogy *dogmává merevedjen*. „Krisztus kedvéért és szándékainak megvalósítása érdekében rendnek kell lenni az államban, a családban és a gazdaságban. A világi rendet azonban alá kell vetni az isteni parancsolatoknak. Szögezzük le, hogy szó sincs ’keresztény államról’ vagy ’keresztény gazdaságról’, csak arról, hogy az állam és a gazdaság szekuláris intézményének a krisztusi célok érdekében kell működnie. A keresztény etikába tehát beletartozik a szekuláris intézmények iránti felelősségtudat is” (Bonhoeffer, 1955:322-323). Ellenkező esetben eszménk éppen a szeretetlenség és meg nem értés melegágyává válhat. Lassan, lelki békénket is beleértve, minden eszmét és érzelmet sikerül közös mértékegységre hozni: „a pénz beszél, a kutya ugat”.

Önmagunkat azonban nem csupán az emberiség, hanem a tudomány és a munka ol-tárán is feláldozhatjuk, beteljesítve a technokrata álmot. Ha az eszmék nem, hát a racionális várakozások mutassanak utat. Gondolhatjuk, jogunkban áll a rend nevében megszüntetni a biodiverzitást, felszámolni ezzel mindent, ami élhető és emberi. Ezzel újra megérkeztünk a moráltól való elszakadás világába. Remélhetjük, hogy az élet majd korlátozza önmagát, hisz egy láthatatlan kéz mindig időben rendre inti a rosszat, hogy ezúton jót szüljön. Amennyiben a szabadság korlátok nélkül mégis felszámolná magát – *Madáchnak igaz-a volt*. Chesterton a Szentírásban látta meg a szabadság szükséges keretét. „Képzeljük csak el, hogy gyermekek játszadoznak a tengerből magasan kiemelkedő sziget gyepes or-mán. Míg a szirt szélén ott állt a fal, a legbolondabb játékba is nyugodtan belevethették

magukat, s a sziget olyan lett, mint egy lármás gyerekszoba. Ám egy napon leomlott a fal, és elébük tárult a veszély a maga meztelenségében. Nem zuhantak a mélybe, de mikor barátaik visszatértek, ott találták őket összebújva és dideregve a sziget közepén, és ajkukon elnémult a dal” (Chesterton, 1909:IX).

A pillanat mámorában eltöprenghetünk azon, vajon milyen lesz az élet „*ha több az eszkimó, mint a fóka*”, avagy mi következhet a *falanszter szín* után? Ami következik, már rég megtörtént és az eszmék világa egyre kuszább. „Ugyanazzal a biztonsággal, amellyel a társadalom tudja, ki előtt kell leemelnie a kalapját, azt is tudnia kell, ki előtt kell egyetlen szó nélkül a fején hagynia. Ha egyiket sem tudja már biztosan, amikor a leglényegesebb dolgokban a vélemények tetszőlegesen lehetnek, itt az idő a riadó fűvására. A reflexek nem dolgoznak már, és eljutottunk a normák és értékek olyan fellazulásához, amelyek nélkül semmiféle társadalom nem tud tartósan létezni. Eltűnik a tisztelet, de az értékskála másik végén éppúgy eltűnik az a képesség, hogy kompromisszumot nem tűrve felháborodjunk. Baj van azzal a társadalommal, amely a jogtiprás, az önkény, az embertelenség, a türelmetlenség, a kegyetlenség és a részvétlenség csapásaira nem reagál, és beáll az a fásultság, amely az összeomlás előfutára. Ha azután a felháborodás helyére, amely nem tűr mentséget, a szépítés, az érdekesnek tartás, a megértésért folytatott propaganda, az eszköz céllal történő szentesítése, elméletek készítése indoklásul, az abnormissal folytatott sznobisztikus flört lép, akkor elértük a mélypontot” (Röpke, 1943:33).

Hogy hány lépés van még a mélypontig, azt nem én határozom meg. Mindenesetre nemsokára „A tudománynak és a technikának meg kell nyitnia kapuját a bölcsesség előtt, és ténylegesen be kell olvasztania a bölcsességet önnön szerkezetébe. Azoknak a tudományos és technikai ’megoldásoknak’, amelyek mérgezik a környezetet vagy züllesztik a társadalmi szerkezetet és magát az embert, semmi hasznuk, bármilyen ragyogó ötletből származzanak is, és bármekkora legyen is első pillantásra a vonzerejük” (Schumacher, 1991:32). Végül mit tehet a történelem adott pillanatát megélő ember? Küzdjön tovább és bizakodjon. Igyekezzen jó döntéseket hozni, hiszen nagy lehet a tét. A befejezést ihlető Madách Imre szavai zárják munkámat:

„Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.
Tégy bátran hát, és ne bánd, ha
A tömeg hálátlan is lesz,

*Mert ne azt tekintse célul,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
Szégyenelve tenni másképp;
És e szégyen öntudatja
A hitványat földre szegzi,
A dicsőet felragadja, -
Ámde útag felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy, amit téssz, azt az Isten
Dicsőségére te végzed,
És ő éppen rád szorulna,
Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle dísz, ha
Engedi, hogy tégy helyette.”*

(Madách Imre: Az ember tragédiája)

IRODALOMJEGYZÉK

- Alford, H. J. – Naughton, M. J. (2009): Menedzsment, ha számít a hit – Keresztény társadalmi elvek a modern korban. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Altorjai Szilvia – Havasi Éva (2006): Kényszerek és választások. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Andrews, K. R. (1980): The Concept of Corporate Strategy. Homewood, Dow Jones.
- Antoine de Salins – François Villeroy de Galhau (1998): A modern kor pénzügyi fejleményei a keresztény etikai követelmények tükrében. *Kövász*, II. évfolyam, 3. szám – 1998. Ősz
- Baritz Sarolta Laura (2003): Az üzlet mint hivatás – utópia vagy realitás?; A vállalati spiritualitásról egy keresztény konferencia kapcsán. *Kövász*, VII. évfolyam, 3–4. szám – 2003. Ősz–Tél.
- Barócsi Zoltán – Somogyi Ferenc (2005): Gaia könnyei. Kodolányi János Főiskola kiadása, Székesfehérvár.
- Barócsi Zoltán - Somogyi Ferenc (2009): Üzleti etika és társadalmi felelősség. Kodolányi János Főiskola kiadása.
- Berger, P. L. (1998): A globális kultúra négy arca. *Európai Szemle*, 1998. 2. sz.
- Boda Zsolt – Radácsi László (1997): Vállalati etika. BKE Vezetőképző Intézet, Budapest.
- Bonhoeffer, D. (1955): Ethics. New York, Macmillan.
- Botos Katalin (2009): Keresztény gazdaság – globális piacgazdaság. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Botos Katalin (2006): A világvallások gazdasági tanítása és a globális piacgazdaság, In: *Magyar Szemle Újfolym*, XV/7-8. 2006. augusztus.
- Chesterton, G. K. (1909): Igazságot! Ortodoxy, IX. Tekintély és kaland.
- Czakó Gábor (1995): Mi a helyzet? Gazdaságkor titkai. IGEN Egyesület, Budapest, 1995.
- Czakó Gábor (1996): Piac-Európa. *Magyar Szemle*, 1996. 12. sz.
- Dunning, J. H. ed. (2003): Making Globalisation Good. Oxford University Press.
- Freud, S. (1997): A narcizmus bevezetése. (ford. Berényi Gábor, Májay Péter, Szalai István) In: *Sigmund Freud Művei VI. Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Budapest: Filum. 15-39. o.

- Fromm, E. (1993): Önzés, önszeretet és önérdék. In Kindler J.-Zsolnai L. (szerk): Etika a gazdaságban. Keraban Könyvkiadó. Budapest.
- Good News Bible – Today's English Version (1976). American Bible Societies, New York.
- Goodpaster, K. E. – Matthews J. B.: „Lehet-e a vállalatnak lelkiismerete?” In Kindler József – Zsolnai László (szerk.) (1993): Etika a gazdaságban. Keraban Kiadó, Budapest.
- Hámori Balázs (1994): Indulatgazdaságtan – a preferenciák kiterjesztése és a kölcsönösen összefüggő hasznosságok. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz. 510-528. o.
- Heading, J. (1990): Az újszövetségi gyülekezetek lexikona. Evangéliumi Kiadó, Budapest.
- Hetesi Erzsébet (2004): A fogyasztás szociológiája, In.: Czagány L. - Garai L. (szerk.): A szociális identitás, az információ és a piac. JATEPress, Szeged.
- Kierkegaard, S. A. (1997): Filozófiai morzsák. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Kindler József – Zsolnai László (szerk.): Etika a gazdaságban. Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Kindler József: A gazdaságkór. Forrás: <http://www.okotaj.hu/szamok/14-15/gazd3.html> letöltés ideje: 2010. december
- Koslowski, P. (1991): Etika a gazdaságban, avagy magánbűnökből nem lesz közjó. *Közgazdasági Szemle*, 1991. 9. sz. 888-987. o
- Korten, D. C. (1998): Élet a tőke uralma után. *Kovács*, II. évfolyam, 3. szám – 1998. Ősz.
- Kreeft, P. (1990): Making Choices: Finding Black and White in a World of Grays – Practical Wisdom for Everyday Moral Decisions. Servant Books, Ann Arbor, Michigan.
- Lelkes Orsolya (2003): A pénz boldogít? *Közgazdasági Szemle*, 5. sz. 383-405. o.
- Madách Imre: Az ember tragédiája. Forrás: <http://mek.niif.hu/00800/00849/html/index.htm> (letöltés ideje: 2011.04.02.)
- Mandeville, B. (1996): A méhek meséje, avagy magánvétek: közhaszon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Nietzsche, F. (2000): Túl Jón és Rosszon. Raabe Kiadó, n. a.
- Novak, M. (1994): A demokratikus kapitalizmus szelleme. General Press Kiadó, Budapest.
- Nyíri Tamás (1991): Az oltalmazó ember keresése. Liget, 1991. 1. sz.
- Oberlander Baruch: Gondolatok a válságról (hanganyag) – forrás: http://zsido.com/konyvek/aktualitasok/gondolatok_a_valsagrol (letöltés ideje: 2011.03.05.)

- Pálhegyi Ferenc (2009): *Őrjárat az etika körül. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány.* Budapest.
- Pataki György – Radácsi László (2000): *Alternatív kapitalisták: gazdálkodás az érintettek jóllétéért.* Új Paradigma, Budapest.
- Páthy-Dencső Blanka (szerk.): *A piacgazdaság normatív keretei.* TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt. Budapest, 2009.
- Rogers, G. L. (szerk.) (2004): *Benjamin Franklin - Az erény művészete.* Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest.
- Röpke, W. (1996): *Civitas Humana, Emberséges társadalom – emberséges gazdaság;* Hans Siedel Alapítvány – Kráter Műhely Egyesület, Budapest.
- Röpke, W. (1943): *A harmadik út (Korunk társadalmi válsága).* Aurora Könyvek, Budapest.
- Ruff Tibor (2001): *Lehetnek-e gazdagok a keresztények? Új Exodus* Teológiai és hitéleti folyóirat XII. évfolyam 2-3. szám 46-55. o.
- Sacks, J.: *Global covenant: A Jewish Perspective on Globalization.*
- Schumacher, E. F. (1991): *A kicsi szép.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Takács Dávid (2005): *A pénz (nem) boldogít(?).* *Közgazdasági Szemle*, LII. évf., 2005. szeptember.
- Thunberg, L. (1989): *The Person as Image of God In Bernard McGinn – John Meyendorff – Lean Leclercq (szerk): Christian Spirituality: Origins to the Twelfth Century.* New York, Crossroad.
- Tóth Gergely (2007): *A valóban felelős vállalat.* Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület, Budapest.
- Urbach, E. E. (1987): *The Sages. Their Concepts and Beliefs. I-II.* Jerusalem.
- Vohmann Péter (szerk.): *Bibliai nevek és fogalmak.* Evangéliumi Kiadó, Budapest, 1988.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Gondolat, Budapest.
- White Jr., L. (1967): *The Historical Roots os Our Ecologic Crisis. Science.* In Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság.* Osiris kiadó, Budapest, 2000.
- Zsolnai László (2000): *A döntéshozatal etikája.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Zsolnai László (2001): *Ökológia, gazdaság, etika.* Helikon Kiadó, Budapest.

